

84(2=634.4)
449

УЛУГ-ХЕМ

№2

2016

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЛИТЕРАТУРАҤ СЕТКҮҮЛҮ

Тыва Республикада
Тываның аалчыларынга
хүндүткел чылы

«Улуг-Хем» сеткүзүдүн
70 чыл болган ою

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЛИТЕРАТУРЛУГ СЕТКҮҮЛҮ

1946 чылдың август 25-те
үндөзилеттинип тургустунган

Кол редактору Эдуард Мижит

№2 (88) 165

Хөй-ниити редколлегия:

Ч.Ч.-Д. Ондар, А.С. Мижит, И.П. Принцева,
С.М. Ондур, А.Х. Ооржак, С.С. Монгуш

Сеткүүдүң тургузукчузу: Тыва Республиканың культура яамызы. Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларны сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүдү 2009 чылдың ноябрь 2-де бүрүткээш, ПИ №ТУ 17-00015 деп дугаарны тывыскан.

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан саазында хоолгазы биле электроннуг хоолгазын катай хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес. Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

М $\frac{4702580600}{24-13-2004}$ без обьявл.

Март-оол Х О В А Л Ы Г

ИДЕГЕЛ

Тоожу

БИРГИ ЭГЕ

Кылагар машина бажың даштынга халдып келгеш, шимээн чок оожум туруп алган соонда, иштиңден аныяк эр үнүп келген. Кеттинип алганы шевергини аажок, бодунга дыка тааржыр джинсы чүвүрлүт, даштында улу чуруп каан чолдак чеңниг футболкалыг, нарын кештен даараан чеңи-чоктуг, аар өртектиг көрүнчүктелип турар хөм чартык майыктааш идиктерлиг. Кыска чаа үениң прическазы эрниң карактарында кедип алганы хүннүгдө кедер кара карак-шилдеринге дыка тааржыр болган. Черле ынчаш, солун эр кылдыр көзүлгөн. Бистиң чаа Тывавыста шак-ла ындыг «блатной» аныяк тывалар ам эңдерик апарган болдур ийин. Аныяк эр машиназының эжиин камныг хаай идипкеш, дүлгүүрүндө бичии дөрбелчин кара чүүлдү базыптарга, машиназы «бьюк» дээш, шоочалаттына берген. Кажан аныяк эр каас-коя кылдыр дерээн демир херим эжиин ажыдып кирип олурда, ону бажың иштиңден рамазы чук соңга өттүр шириин арынныг улгады берген херээжен кижиги көрүп турган. Демги эр бажыңга кирип кээрге, херээжен кижиге чеже-даа шириин болза, чымчак чоонзумаар үн-биле чугааланган: «Поок! Багай оглумну! Аваң суг канчалды? Ажылдап чоруптулар бе?» Аныяк эр ол кадайны чылыг кускаптааш: «Экии, авай! Ийе! Чоруп турлар-ла. Ачам машиназын садыпты, ам өске чаа машина алыр деп тур», деп харыылааш, чем кылыр өрээлдин ужунда турган стол ортузунда хлеб

салыр тавакта яблуктарның бирээзин алгаш, чивейн-даа, өрү октап-октап, дедир салып каан. «Чыл безин четпеди шээй, бичии мунза. Садып-ла турар аан. Оон ам чеже-даа чараш, аар өртектиг болза, багай үүделиг машина таваржы берзе канчаарыл? Авариялар дыка болуп турар» деп, кадай арай таарзынмаан хевирлиг чугааланган. «Ачамны билбес эвес сен аан, авай! Черле ындыг ийик чоп кижин, чаңгыс черге черле турбас. Чогум машина сайгарып каап турда, берге старик-ле болгай. Заводтан үнген соонда, төөгүзүн коптарып тургаш, алыр. Ам шуут заводтуң бодундан эккелдирип аар деп турар хевирлиг чорду. Сөөлгү модель, япон машина» дээш, оол кырган-авазынче шинчилээн хевирлиг көргөн. Кадай: «Та-та! Боду билир кижин ыйнаан ол! Бээр олур, шайдан кудайн» дээш, оглунуң оглун шайлатпышаан, боду база эртенги чемни салып алган. Дыка чиңге кылдыр хээп тургаш, кылган морковь холумактыг капусталыг салат, олады дээр быжырган далган, сметана база суладан кылган сүттүг кадык. Стол ортузунда савада чүзүн-бүрүн чимистер. Виноградты эртенги кудук суунга чуптарга, онза кылая берген чыткан. Оглун шайладып олурар кадай дээрге шаанда партия ажыдакчыларының чемненир столоваязынга ажыдап чораан угбай. Хар-назыны улгады-даа берген болза, шупту чүвени сайгарып олурар, чуртталганы каш чыл бурунгаар сайгарып алган олурар дээр болза, ажырбас. Шаанда ындыг кадайлар турган: Кызыл хоорай чаа тургустунуп турда, тыптып келген уксаа-порода. Кайда чүү барын: акшалыг ажыл, чедишкенин мергежил, бүдүштүг уктуг улус дээш — бирден бирээ чокка сайгарып олурар кончуг кадайлар. Бөдүүн тывалар оларны артынга «еврейлер!» деп кочулай аарак шолалаар, а чогу мурнунга сестир болгаш, авыяастарлар. Кызымаа-ла аажок амыттаннар: канчап-даа тургаш, ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, олары садыг-саарылга азы эрге-чагыргадан халбактангаш, байый берген улустан дудак чок чурттап чоруур кылдыр чедип алган боорлар. Авашкылар кезек бот-боттарыныче көржүп алган шайлап, таалап каап олурганнар. Кадайның оглунуң оглу чээрби хар адакталып чоруур, дидим, харын-даа туразы улуг, көрүштүг деп болур. Чоокта чаа хосталып келген. Школа доозуп тургаш, эштери-биле бир кижин өлүр эттеп алгаш, бүгү назынында кара-бажыңдан үнмейн баар часкан. Кырган-авазы кызып тургаш, эвээш чылга олургаш кээрин чедип алган. «Чоп чемненмес сен?» — деп, кадай, анаа ужур эдерген дег, айтырган. «Дүүн ресторанга та чүнү чипкен кижин мен. Арай ижин долгадып тур — дээш, оол аякка ногаан шай куда тыртып

алган. — Мону харын ижейн. Сээң шайың тускай-дыр, авай». «Бо үеде ол ресторан дээр чүвеңерде улус ам дыка багай эъттерден чем кылып турар дийн. Оон чемненген херээ чок! Ам дыка ынчап силенейнип, хат аайы-биле калбаңайнып турбайн, кадайдан ап ал! Кудан эрттирип бээр мен — деп, кадай, ээрешкен, көгүткен дег, чугааланган. — Уруглар кандыг чүве-дир? Үе-чергең-даа чок, шупту өгленип-баштанып чоруй барган боор аа? Чок болза школага ажылдаар сен бе? Бодуң көрүп тургаш, тып аар сен, таптыг уруглар ам школада боойн оң. Оон өзерге, база хей, будалып четтигипкен боор чорду чоп». Оол шаажаң аякта шайынче көрүп олурган боду бажын көдүрүп кээп, каттырыпкаш: «Авам чамдыкта өскээр баар-ла болгай! Мени кым школага ажылдадыр чүвөл?» деп элдепсинген. Кадай: «Ажырбас. Ында чүү боор, херек болза, дипломдан саткаш, даайың бар чүве, көдээ школада, аңаа аппарып каар мен. Тааржыр уругдан көрүп алгаш, кадайланып-ла алза, оон дедир чедип-ле келгей сен» — деп таваары аажок сүмелээн. Аныяк эр кырган-авазының шын сеткил-биле ынчап олуарын ам билеп кааш, дурген-не доза шаап тайылбырлаан: «Мында бир уруг сонуургай бердим ийин, авай. Чаптанчыы аажок...» дээш, оол ыгыттавайн барган. Кадай дораан: «Оон? Кандыг уруг-дур?» Оол: «Ийи ажы-төлдүг...» Кадай, арны караңгылай берзе-даа, шыдажып: «Ынакшый бердиң бе?» деп оглун деткээн-даа дег айтырган. Оол: «Харын. Ындыг уруглар көрбээн-даа ышкаш мен» дээн. «А чүте ажы-төлдүг? Ашаа кайда?» деп, кадай шавар халдаашкынын ам эгелей берген. Оол кээргенчиг аппарып: «Аварияга чок болган» дээш, авазынче дилээнзиг көрүп олурган. Кадай тургаш, аяк-савазын, чеминиң артыын аайлавышаан, оглунга: «Идегеп олур сен бе: сээң кады чурттаар чартыың ол деп? Амыдыралды көрүп, ажы-төлдү төрүп каапкан кижини канчаар сен! Хемдип каапкан ээги шээй. Ында кижини алыр чүве чок!» деп оожум-даа бол, каржы харыылаан. Оол муңгарап калганзыг, бажы катап доңгайып, көрүжү шайында барган. «Ачаң биле сени мен билер болгай мен: шупту чүвени улустан артык кылырынга ынак болгай силер! — деп, кадай чугаазын уламчылаан. — Дулгуяк чүве ап аарыңга, чүү боор: чок болган ашаан сактыр-ла ыйнаан, бичии-ле шын эвес чүве чугаалаарыңга. Дөжекке-даа болза сени бир кижини биле деңнеп чыдарга, багай шээй. Ол кижизинден төрүп алган оглун баштай бодаар». Оол хенертен бажын көдүргөш, бир-ле чүвени чугаалаксаза-даа, ыгыт чок туруп келгеш: «Чаа, авай. Боданып көөр мен че!» дээш, кадайны чыттап кааш, чорупкан.

Эзир-оол шыжыккан сеткили-биле машиназының газын бар шаа-биле базып чораан. Ооң сагыжынга дүүн чаа-ла демги уругга боодал чечектерни апарып тудусканы база ол уругнуң ооң: «Делегейде эн чараш уругга!» дээн сөстөринге хүлүмзүрүп кааны кирген. Эзир-оол бо чурттап келген назынында хей-ле хүлүмзүрүглерни көрүп келген, ынчалза-даа ол уругнуң дег хүлүмзүрүг черле эскербейн чораан: чымчак, сеткилиниң ханызындан бүдүштүг. Аныяк эр кырган-авазының аайындан эртер хөңнү чок-даа болза, ол уругну сонуургаан сагыжын оожургадап чадап чораан. Чежемейниң-даа кижилер «шыдаар улус шыдаар» деп бодап чорза, ол уруглар сонуургай бергенде, хоорайның кончуургак, адыыргак кыстарынга черле көрүжү доктаавас болган. Та чүгө чүве, бөдүүн уруглар сонуургаар. «Ам бо кежээ болчагже чалап алгаш, шөлээн черге, хем кыдыынга, шашлык быжырып, эштип, арыг агаар тынмышаан, хөөрежип көрейн. Хей болза, шынап-ла хей ыйнаан, авам база чүвениң хөлүн часпас-тыр ийин» деп бодап келгеш, Эзир-оол чоок эжи Владденниң бажыңынче ээй соп алган. «Владденни ап аар. Ол база чаңгыс чугаалаар-ла болгай. Кыдыындан база көскү чадап. Эскертинмес чоруп турар брат болгай, оон ам кижилерниң кандызын чугаалаар. Чараш уруглар көрүп алганда, сээдең эрлер дег, чара шалай бербес — деп бодап, эжи Владденни сактып келгеш, сеткили чырып келген. — Эрги браттардан чаңгыс артып калган кижин ол-ла болгай».

Эзир-оол биле Владден элээн херектер бүдүрүп каапкаш, шала кежээликтей Дозураш сугга халдып келгеннер. Уруг Кызыл чоогунда Каа-Хем суурда чурттап турар. Эрлер херим даштынга манап турда, уруг үнүп келгеш, бажыңынче чалаан. Бөдүүн борбак бажың, херим иштинде огородта ногаа аймаан чалдарда тарып каан. Дозураш ол чалдарның бирээзинде чашпан чулган турар болган. Эзир-оол биле Владден чеңнерин даап каапкаш, дузалажыр деп баарга, Дозураш шуут ынатпаан: Чоор силер ону, доозуп түр мен. Бажыңче чалаар дээримге, даай-авам суг келген аан. Эпчогун — деп, уруг шын-на сеткили-биле буруузунган. Ол байдалды Владден дораан ажыглаан.

— Оо! Төрөл-дөргүл кээп турар буянныг бажың-дыр! Будуктуг ыяшка куш чыгыр — дээш, үлегер сөзүн төндүрбейн-даа, уламчылаан. — Улуг улус келген чүвени бис, аныяктар, шаптыктавайн, мынаар, хем кыдыы киргеш келзивиссе кандыг ирги, агаарлавышаан? Канчап билир дээш, балыктаар херекселдер база ап алган кижин мен.

Дозураш балыктаар деп чүве дыңнааш, арны дораан сонуургалдыг апарып: Мээң кижим дириг чоруурда, дыка балыктаар турган бис — дээн. Эзир-оолдун бодаалдарыңга дораан-на анчыг чүве тыптып келген. Ол кырган-авазының «ол кижизин-не сактыр боор-ла ыйнаан...» дээн чугаазын сактып келген. Эзир-оол анчыг бодаалдарны ойладырын кызыдып: «Мээң-биле чурттай берзе, мени база шак-ла ынчаар манаар боор хевирлиг уруг-ла-дыр. Өлгеннер-биле өлүр эвес, чаа чуртталганың агымынче кире бээрге, херек өскерли-ле бээр ыйнаан» деп боданган. Дозураш уругларын улузунга чагып кааш, үнүп кээрге, аныяктар хем кыдыы кайы сен дээш шииледип чорупканнар. Каа-Хем кыдыының кайгамчык кежээлериниң бирээзи дүжүп олурган. Ырак эвесте даглар кежээки хүннүң хоюг чырыыңга эргеленип, дүштөки изиг чавырлың, сериидеш кыннып турда, хоорайдан шала ырак черде хем кыдыында ногаан ыяштарлыг алаак оларны, «кирип моорлаңар» дээнзиг, уткуп алган.

ИЙИГИ ЭГЕ

Дозураш шынап-ла чаптанчыг-даа, кижизиг-даа уруг. Чаагай сеткил бар деп болур, ынчалза-даа бо шагның тыва уруглары ышкаш, чаактыгга чаргызын белен алзыр хире эвес деп чүве база бар. Сонуургаар чүүлүн сонуургаар, тоовас чүүлүн тоовас. Хем эриинге кээрге, аныяктарны элезинниг ээрем кыдыы, көктүг-шыктыг аяңчыгаш манап чыткан. Эзир-оол дораан-на чада тудар столун салгаш, чаныңга мангалга шашлыктарын шиштеп эгелээн. Владлен Дозурашты эдертип алгаш, хем өрү кылаштаан — сыырткыыш салырлары ол. Эзир-оол оларны чорудупкаш, сагыш аарбаан, Владленге ол долузу-биле бүзүрээр. Өске эрлер болза, арай хоржок, кижик көрбээнде, ылчыңнажы берген турар. Шашлык болуп турар аразында, Владлен биле Дозураш ийи-үш хире кадыргы шелип алган, аас-кежиктии аажок апарган келгеннер. Кайнаар, кайы хире үе чарыырын Владлен дыка эки билер, балык чыдар черлерни база ол дораан бодап алган турган боор. Эзир-оол эжинге чоргаарланып олурган. Чада салып каан стол кырында грузин виноград арагазы, фруктулар, помидор, огурең, борбак картошка, шашлык, хлеб. Узун бокалдарда чымчак кызыл араганы аас деп каап, чемненип эгелээннер. Дозураш араганы баштай ишпес бодаан, ынчалза-даа

аас деп көөрге, көңгүс арагазыг эвес болган. Эзир-оол олургаш: «Анаа, анаа! Эң эки сорттуң грузин арагазы-дыр, чээрби беш чыл доскаарга шыгжаан. Чогум ижерге, анаа ханды ышкаш чүве» дээн. Ол аразында Владлен кылагар демир саазында ораап каан кадыргыларны мангалдың көзүнге база быжырып четтигипкен. Ол кадыргы эьдинге бичии дус холааш, петрушкалааш чиирге, боду ажар болган. Үр болбаанда, үжелээ ээрем суунче шымнып кирипкеннер. Хүнзедир изиг хүн караанга чылый берген хем суу тааланчыг болган. Ам артында ээрем ээтпек черде болгаш, дыка агым эвес, ынчангаш суг мында элээн эргим болгаш чассыткан дег.

Эзир-оол биле Дозураш эрик кыдыынга үнүп келгеннер. Ажып бар чыдар кежээки хүннүң херелдери уругнуң божуп, төрүп каапкан-даа болза, ам-даа чалыы хевээр чараш мага-бодунга куттулуп турган. Машина иштинге барып олуруп алганнар, а Владлен, суг курту дег, эштири дам барган. Эзир-оол уруг-биле кылыр чугаазының үези ам-на келген деп шиитпирлээни ол боор, ынчангаш машина иштинде ойнадып каан турган хөгжүмүнүң ыыдын чай кадында бичииледипкеш, айтырган: «Буруудатпас сен аа, Дозураш. Эпчок айтырыг салыр бодап олур мен. Кады чурттап чораан эжи чок боорга, хомуданчыг-ла боор аа? Кажан, канчаар таныжып алган силер?» Дозураш холунга тудуп олурган аржыбылын эштип алгаш, бодамчалыг апарып, машинаның мурнунда азып каан бичии бокс хол-хаптарын согувушаан, чугаазын эгелээн.

— Ажырбас. Анаа. Мен, уругларым адазы чок апаарга, дыка бергедежип чораан мен. Ам ажырбас. Чамдыкта чүге чурттап чоруур кижии боор мен деп бодай бээр мен, оон уругларым көрүп кааш, орталаны бээр-дир мен. Школага өөренип чораан үевисте, чаңгыс классчыларывыс уруглар-биле Эрзин, Тестен черле ашакка барбас бис деп чугаалажып чорааш, оон өш-биле дөмей шупту оон ашактарга барып алган бис. Бир хүн, дүьш соонда бажыңымда олурумда, бир оол сыгырып чедип келген, үне бергеш: «Кым херек?» дидим. Ол танывазым оол: «Дозурашты болур бе?» деп айтырды. «Дозурашты канчаарыңар ол? Мен-дир мен» деп удур айтырдым. «Силерни эштериңер айтырып тур. Олар кудумчуңар бажында манап турлар, үнүп кээр силер бе?» деп, ол оол мындыг болду. Та чүге долгавытпаан улус чүве. Кудумчуже үнүп келгеш көөрүмге, шынап-ла эштерим бо тур. Чеде бээримге, бир эжимниң төрүттүнген хүнү болган, 18 харлап турар, танцылап чоруур дээш, мени кыйгырып

чедип келген болган. Мен база оларны эдерип чорупкан мен. Ынчан танывазым ийи оол бар болган, эштерим дөрт уруг. Танцылап чорупкан бис. Ол ийи оолдуң бирээзи-биле найыралдажып, билчип аарывыска, Эрзин кожуундан оол болду. Ооң соонда-ла ол меңээ кээп эгелээн, таныжа берген бис. Ооң күдээлеп киргени бир солун болган. Күдээлеп кирерде, меңээ-даа чугаалаваан. Ынчан чайгы үе чүве. Эштерим-биле хем кыдыынга эштип турувуста, кады төрөөн дуңмам долгапкаш: «Машиналыг оолдар чедип келди, шупту кү дээлериңер-дир бис диди» деп дыңнатты. Мен дораан таныжым оолче долгаптым. Долгаарымга, таныжым: «Аваң сугда келдим, ыяткаш, напарларым эдертип алдым» диди. Ол эштери-биле «ам кире бергеш, Дозураш келгижеге чедир, шупту «күдээлериңер бис» дээр бис» деп чугаалажып алган болган. «Ам чүге меңээ чугаалавадың?» дээримге, «Дөмей-ле сен ынатпас турган сен» дээр болду. Ынчан келир үеде өөм ээзи 21 харлыг турган, а мен — 19. Авамга, даай-аваларымга, даайларымга, угбаларымга, акыларымга, дуңмаларымга дыка таарышкан, чыдын чытпас, олут орбас күдээлиг болган. Оон ынчап чоруп тургаш, мен келиннеп кирдим.

Өөм ээзиниң ада-иези малчын улус болду, чаңгыс борбак оглу чаг иштинде бүүрек дег өскөн деп ынчан билип алган мен. Бодундан улуг ийи кыс угбалыг, оон бичии ийи кыс дуңмалыг, ортун чаңгыс оол болду. Мен база улустуң чаңгыс уруу мен, кады төрөөн эр дуңмам бар. Келиннеп кирип каапкан соомда, эжимниң ада-иези дораан авамга таныжып келдилер, оон арага кудар хүн дугуржуп алгаш, чорупканнар. Ол-ла чылын декабрь айда мени дилеп каапканнар. Оон дараазында чылын ноябрь айда улуг уруумга иштиг болган мен, эжимге чугаалаарымга, амыраанын чүге деңнээр! «Сеңээ дыш херек, арыг агаар херек» дээш, кыштың соогунда тайга үндүрүп, аңнар изи көргүзүп, чайын аржааннадып, хөлдедип, балыктаарда эдертип ап чоруп турда, барбаан-четпээн черивис-даа чок. Оон чайның сөөлгү айында чиигепкен мен. Эжимниң өөрүшкүзү чү ден артык! Биске ужуражып кээрде, чечек, торт, ойнаарактар садып алгаш келген, эмчилер чөпшээревейн турда-ла, кирипкен болган. Эмчилер меңээ: «Моон соңгаар ындыг чүве болбас!» деп ажынып турдулар. Оон бисти, авашкыларны, эмчиден үндүрүп алгаш, боду божа-биле дөмей меңээ чүү-даа кылдыртпас турду, мен чүгле эмзирип билир. Уруувус ийи айлыг апаарга, черле анаа орбас болгаш, тайгалап чорупкан, эртен-кежээ дивес уруун айтырып

долгап-ла турар. А мен дээрге: «Мен сенээ херекчок апарган мен! Сен чүгле өпеяа деп-ле турар сен!» деп хорадаар-даа мен, сээдеңим айлыг эвес.

Уруувус үш айлыг апаргаш, эмиг эмместей берген. Бис дээрге уруувустуң иммунитетиди чеде берген деп амырап турдувус. Ындыг чүве кайда дээр силер, база иштиг болган мен. Уруувус ам-даа чаш-тыр дээш, дүжүртүр деп бодап алган турувуста, кырган-ачазы: «Чаңгыс оол төрүттүнер чүве-дир, божуп алыңар!» дээш, ынатпаан. Оон ол-ла чылын чеди айда кудавыс дүжүрген бис. Эрсин кожууннуң улузу мени черле тускайлап көөр турган улус. «Хоорайдан келген дээр-даа хире эвес: инек саап, ижин-хырын аштап билир, омак-сергек, ажылгыр-кежээ!» деп мактадып-ла чурттап чораан мен. Ынчап амырап, өөрүп чоруп турувуста, база катап улуг аас-кежик бистиң өг-бүлевистиң эжиин ажыдып, аалдап келген — ноябрь айның эгезинде оолдуг болган бис. «Делегейде эң-не аас-кежиктиг өг-бүле бис!» деп боттарывысты ынчан бодаан мен. Ынчалза-даа...

Дозураш, карааның чажы төктүп кээрге, ыыттавайн барган. Эзир-оол бардачоктан думчук аржыылын ужулгаш, уругта ап берген. Дозураш: «Четгирдим!» — дээш, карааның чажын чодуп алгаш, чугаазын уламчылай берген. — Хайлыг хүн келген. Хенертен дээр бүргеп, чаңнык дүшкен-биле дөмей болган. Уругларым адазы, мээң ынак эжим, чөлөнгижим, идегелим орук озал-ондаанга таварышкаш, кезээ мөңгедө бистен чоруп, кара черни кавайланып чыдып алгаш, кезээ мөңгедө улуг уйгузун удуй берген. Ам ийи ажы-төлдүг дулгуяк бооп артканым ол. Ам канчаар боор, салым-чолум мындыг болганынга хомудап, муңгарап-даа, ажы-төлүмчө көрүп, өөрүп-даа чоруур мен. Чогум черле сула салдынмаан мен, бурунгаар көрүштүг чурттап чоруур-ла-дыр бис. Улуг уруум беш харлыг, бичии оглум ам дөрт харны харлаар. Ынак эжим-биле чурттап эрткен эвээш-биче-даа болза чылдарывысты дыка солун болгаш хөглүг деп демдеглевестиң аргазы чок болду...

Эзир-оол орайтадыр Дозурашты чедирип кааш, дедир чоруп олурда, Владлен: Берге байдал-ла-дыр, брат! — дээн. Эзир-оол «Мальборо» сигарет пачказындан бирээни уштуп, тырта берген.

— Сен база кырган-авамзып олурап хевирлиг сен! — деп, ол ажыныксаар байдалдыг болган.

— Чүү деп турар чүве-дир, мамазы? — деп, Владлен хоранныг кылдыр хүлүмзүрүп айтырган.

— Чүү дээр боор! «Чоор ону, кижичи сартынын! Ооң орнунга бичии уругдан ап ал, дыш боор» деп бо-ла!» — дээш, Эзир таакпызын халдып олурар машиназының соңгазындан үндүр согуннапкан.

Машинаның маңы дүргедеп эгелээн.

— Э-эй! Таваартап ап көрөм, брат! — деп, Владден эжин оожуктургаш, хүлүмзүрбүшаан уламчылаан. — Аваяа харын шын сөс сөглөп олурар, ол ам шуптуну көрүп олурар кижичи ыйнаан. Чогум мен бодаарымга, брат, ол уруг угжок-тур. Сен черле шын эскерген сен. Ындыг уругларны чаалап аар болза, кижиниң аксының кежии бооп болур. Арай-ла ам маңаа хөй күш үндүрер апаар, сагыш-сеткилдин аан. Ол арай нарын. Шыдаар болзуңза, шурады-даа берип болур сен, ийе!.. Хорадавас сен ыйнаан, дем балыктап тургаш, шенеп дуурайлап база чыттым. Чок! Езулуг быжыг туруштуг хевирлиг уруг-ла чорду.

Эзир-оол эжинче хыйыртап көргөш. чүү-даа ыытаваан..

ҮШКҮ ЭГЕ

Эзир-оол оттуп кээрге, сагыш-сеткили хомудаан оттуп келген. Ол бүгү назынында бир дугаар болур, шупту чүвени чедип алып, а оруунга шаптараазын таваржып кээр болза, канчап-даа тургаш, ажып эртер кылдыр өөренип калган. Ам оттуп келгеш, боданып, деңзигүүрлөп чыдарга, таваржып келген бергедээшкин-даа чок ышкаш. Ол уругнун талазындан сонуургал бар, ол боду база сонуургап турар. «Чүү чүве дээш ынчаар хомудап чыдар кижичи боор мен? — деп, оол катап-катап боданып чыткан. — Ийи ажы-төлдүг. Ол ийи ажы-төл анаа-ла көстүп келбээн, ол дээрге хөй айлар иштинде куспактажып, чассытчып чыдырда, көстүп келген болгай... Аа! Кады чурттавайн чыткаш-ла, хүннеп чыдар кижичи шээй мен! Бир эвес амдан эгелеп ынчаар хүннеп чыдар чүве болза, шынап-ла кырган-авам шынын чугаалап турар-дыр. Шупту чүвеге бир дугаар чоруп тургаш, ам езулуг кол айтырыг — ынакшыл айтырыынга ийиги дугаар болуксавайн турар кижичи шээй мен. Ындыг чүве болза, ол уругну дүвүредип турбайн, дыш арттырып каар болза, эки-дир. Авамның чугаалааны дег, чалыгы, черле кым-биле-даа таныжып көрбээн, харын-даа кым-биле-даа хонуп көрбээн уругдан тып аар». Эзир-оол Дозураштың сөстөрүн база сактып келген: «... хайлыг хүн келген. Дээр бүргөп, чаңнык дүшкени-биле дөмей, уругларым

адазы, мээң ынак эжим, чөленгийжим, идегелим кезээ мөңгедө бистен чоруу...» «Хм! Идегелим... А мен мында чыдып алган чүү чүвөгө идеген чыдар деп мен? Чүгө ол уруг мени амыратпайн туруп берди аан?»

Эзир-оол бажыңының чанында школаның стадионунга маңнап-маңнап алгаш, душ адаанга чунуп каапкаш, эртенги чем чип олурда, Владлен: «Чедө бээйн бе азы халдып кээр сен бе?» деп телефон долгай берген. «Ам чедө бээр мен!» дээш, Эзир-оол тос каът бажыңның ийиги каъдында квартирадан үнүп келгеш, эжиин шоочалап каан.

Эрлер хоорайның бир улуг эвес ресторанынга келгеннер. Ресторан ээзи Эзир-оолду көрүп кааш, дораан ындыкы өрээлче чалаан. Администраторнуң өрээлинде кылагар бижик столу, дөрүндө кресло, баарында чымчак сандайлар, ханада бичежек сейф, азыгда шкаф. Эзир — кресложе, а Владлен ооң чанынга олуруп аарга, ресторан ээзи кыдат шала багайы аажок кылдыр орустап чугааланган: «Шо будим пит? Пиво хочишь?» «Давай!» деп, Владлен харыылаарга, кыдат үнө болган. Эзир-оол Владленге: «Акша херек апарды бе? Каш херек чүвөл?» деп ылавылаан. «Бежен чүвө болза, ажырбас. Соңгаар эрлерже чорудуптар бе...» «Даа кожуун эрлери ынаар, улуг-аалче, чедер дээн деп турар чорду». «Харын! Ол эрлерден база чорудуп болур-ла».

Ол үедө ресторан ээзи кирип келген. Чолдак шилдерде пиволарны, пиво кружкаларын, улуг калбак тавакта кижини танывазы далай дүжүттөрин подноско эккеп, стол кырынга салып кааш: «Угащайтесь!» дээн. Боду чанында сандайга олуруп алгаш, диштерин көзүддүр хүлүмзүрөөн. Карактары мырыңай сыпыярып кире берген. «Ну что? Как дела?» деп, Эзир оон айтырган. «Дила харашо! Деньги уже есть» дээш, кыдат хана кыдыында турар сейфтен үш хире пачка акша уштуп эккелген. Эзирниң мурнунга салып кааш, кыдат хомудалын чугаалаан: «Толька на прашлой неделя пьяные маладые тувинцы хулиганить. Столы брасали». «Ты почему нам сразу не позвонил? Надо было сразу звонить! Еще раз придут, ты сразу нам звони!» деп, Эзир кыдатка сагындырган. Эрлер ресторанга үр болбааннар, кыдаттын ап бергени бир хааржак пивозун суп алгаш, сарыг хүннү бадыр херектер бүдүрүп хүнзээннер. Кежээ чанып бар чыда, Эзир боду безин билбейн, Каа-Хем кайы сен дээш ээй соп алган. Владлен: «Баар деп бодап алдың бе? Ындыг болза, хоорайның төвүндө супермаркетче че!» дээн. Эзир: «Чүгө?» дээрге, эжи: «Дүүн баарывыска, херим иштинде ойнап олурган пацанны көрдүң»

бе?» деп хүлүмзүрүп айтырган. «Ийе! Оон?» деп, Эзир сонуургаан хевирлиг айтырган. «Оон ол-ла» дээш, Владлен чүү-даа ыыттаваан. Садыг даштынга келгеш, Эзир манап олурда, Владлен киргеш, элээн болганда, дыка улуг ойнаар машина тудуп алган үнүп келген. Эзир-оол каттырыпкан. «Ол-даа шын боор, ийе!»

«Үрелик машина дугуйларындан бо черле дээре боор. А сен «чечек, чечек!» Мен ол чечек тутсур деп чүвөгө хөңнүм чок, брат. Хей-ле дөмей-ле кадып каарга, октаптар. Тура тыртып каан чечек база кижиге сунмас дээр чораан. Өлүг чечек. Ынакшылды чечек-биле эвес, а бо мындыг ажыктыг чүүддер-биле илеретсе» деп, Владлен хөөрээн. «А уруу?» деп, ам кээп Эзир-оол билииргээн. Владлен: «Дыка байыыргава! Уруглар манаптар. Дуңмазының өөрүшкүзүн үлөшсин харын. Сен хары угда шуптузунга ынак апаар эвес сен, бичиилеп, брат» дээрге, Эзир чүглө чөпшээрержир ужурга таварышкан. Машина халдып олурда, хөгжүм оожум ойнап чораан.

Караңгыда дүне када сени бодап орап чордум,
Каттыраңнаан шырай-арның катап-катап көрүкседим.
А сээ чүглө ынакшылды
Алдаржыдып ырлап берейн,
Чүлдү-чүрээм оожургазын, эргимим!
Чаңгыс сеңээ ынак салымымны канчаптар мен,
Сагыжымда чүглө сен сен, эргимим!

Орук ара эжин дүжүрүп кааш, Каа-Хем суурга Эзир-оол чааскаан чеде берген. Эзир Дозураш-биле долгажырга, оозу: «Чүглө боттарывыс бар бис» дээн. Дүүн кээп чораан бажыңының даштынга халдып кээрге, Эзир-оолду Дозураштың уруу биле оглу уткуп алган. Машинадан үнүп келгеш, аныяк эр ойнаар машиназын бичии оолга сунган. Оол көрүп туруп-туруп: «Четтирдим!» дээш, ап алган. Ооң арнында өөрүшкү эвес, а элдепсингени көстүп турган. Аңаа бодаарга, угбазы шуут амырап калган: «Оой-эй! Машина! Улуун! Маңаа олуруп болур бе?» деп, ол Эзирден айтырган. «Ийе, уруум!» депкеш, Эзир боду безин кайгап калган.

Ооң сеткилинге шагдан тура оттуп көрбээни эргим медедел тыптып келген. Сактырга-ла, кеземче херээн эрттирип чоруй барганындан бээр ындыг сагыш-сеткил медедел көрбээн ышкаш. Белен-селен чүвө херекке албас боду ам арай аймаарай берген. Ынчап ол чаштар-биле ажаанзырап турда, Дозураш бажыңга

кедер халаттыг үнүп келген. Ооң чанагаш чараш буттары, улуг кыдырык карактары Эзир-оолга дам күзенчиг кылдыр сагындырган. Эрте эрте бодап чытканы чигзинчиг бодалдарның ора-сомазы безин артпайн, эстип калган. Уруг хүлүмзүрүүрге, Эзир-оол арга чадаарда: «Бо машина..» дээш, чугаалаар сестер тыппайн барган. Та чүге чүве, Эзир ам бодап турарга, *идегел* черле бар ышкаш сагындырган. Дозураш хүлүмзүрбүшаан: «Чүү дээр ийик, отлум? — деп чугаалаарга, оозу оожум «четтирдим!» дээн соонда, — бо улусту кырган-авазы эккел деп турар аан. Бо кожа кудумчуда-дыр ийин» деп Эзир-оолче айтырганзыг көргөн. Уруглар чараш машинаже амырап олурупканнар. Эзир-оол өжегерээн өске кудумчулап элээн сөөртүгүлээш, ол бажыңга чедире берген. Кажан ийилээ артып каарга, Эзир-оолга шала ээнзиргей апарган. Ынчалза-даа Дозураш-биле ийилээ бис деп бодап кээрге, база бир талазында өөрүшкү. Эге дээрезинде бичии ужураштырып каарга, чедер деп бодааш, Дозураштың уругларын авазы сугже аппарып каапканын хоокүй Эзир каяа билер деп, бот кижини дораан-на үглөй бээрге кайын боор, шупту чүве болур болза, чоорту бүдер. Чогум Дозураш биле Эзир-оол ийилээ арткаш, көнгүс чугаа база кылбас болган улус. Анаа-ла ынчап, көржүп каап, кижини албас, ыт чивес чүвелер чугаалажырынга-ла өй. Ийи кижиниң аразында элээн шинчилелдер чоруп, чоокшулажырынче далашпаан байдал турган боор. Эзир-оол ол уругну куспактап, чассыдыксаза-даа, ам-даа дээп безин көрбээн. Черле ынчап, сула чаңнаарыңга ол ынак эвес. Улуг-аалга безин ону ол дээш тос кожуун эрлери хүндүлээр турган. Проходтар аразыңга улуг хөөрежиг болу бээрге, хурал даргазыңга Эзирни эрлер бо-ла соңгуп аар.

Шайлап алгаш, даштыгаар үнүп келгеннер. Даштын кежээки имир дүжүпкен болган, айдың дээрде сылдыстар чивеңейнил, аныяктарже карак базып турганзыг. Эзир-оол хейде-ле бодап чораан чүүлүн чугаалап дүжүргөн: «Ынакшыл деп чүү турган чоор?» Дозураш бодунуң чараш хүлүмзүрүү биле оолче көрбүшаан: «Ыржым дээрде сылдыстар ыйнаан» дээн. Эзир-оол өрү көргөш, каттырыпкан. Шоолуг каттырбас кижиниң бо хүн ийи дугаар каттырып турары бо.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Эзир-оол эрттир удуй берген болган. Дүүн орай кежээ Дозураштың уругларын дедир эккеп кааш, бажыңыңга чедип турдала, орайтай берген. Шакты көөрге, эртенгиниң сес шак үези. Далаш тура халааш, шал-бул чунуп каапкаш, чемненир өрээлге барган. Чуурга быжырып, бакка-сокка колбасалыг, сырлыг бутерброд кылып алган. Кофезин төндүр ижип олурда, Владлен долгай берген. «Соңгаар ажар спортсменнер бар чүве-дир, айтырып тур эрлериң!» — деп, эжи дыңнаткан. «Чаа! Залга чеде бээр мен че!» деп кааш, Эзир шкавында хептериниң аразындан спортчу костюмун уштуп алган. Көрүнчүк баарыңга туруп алгаш, чанаш бодун көрдүнгөн. Ажырбас: чаңгыс-даа артык чаг чок мага-бот, иштинин шыңганнары борбак дөрбелчиннер кылдыр көзүлгөн. Ол ол бүгүнү-даа магадаар хире эвес бодалдарга алзып турган. Улуг-аалга тургаш, баштай: Моон хосталып үнгөш, анаа тараачын чуртталга чурттаар» деп бодаап чораан, ынчалза-даа харыысалга ону чоорту чылдан чылче хаара туда берген, ынчангаш аныяк эр хосталып келгөш, улустуң бодаары ышкаш, анаа-ла шаап халдып турбаан, бүдүрер херектер-ле хөй. Чамдыкта бодап кээрге, дыш чок сагыңдырар, ам канчаар, кайда бодунуң, кайда өске улустуң сонуургалы чыдары холбажып, каттыжа берген болгаш, эки-багай-даа бол, херектерни бүдүрер апаар. Домзакка турда, бир улуг чыышка хөй даайлар олуруп алгаш, ону деткип, чагыын берген турганнар: «Кижиги төлү каяа-даа чоруур, соңгаар улуг аалда хөй төрөлдөрдү уттуп болбас. Сен шыдаар сен, хосталы бергөш, амыдырал-чуртталганың черле угшиин көөр болзуңза эки». Эзир-оол ам хосталгага келгөш бодаарга, чок болза бодунуң уунда сайгарлып чурттап чораан болза, дыш-даа ышкаш. Өске талазында, ооң орнунга шимченир таптыг улус база эвээш. Тос кожуун эрлери ону эки билир, бүзүрээр. Чогум олуруп чорбаан турган болза, Эзирниң салым-чолу та кандыг турар. Ол мынчаар болган чүве: ынчан Эзирниң ачазы чаа-ла машиналар эккеп, сада берген турган үелери. Ачазы, бир машиназы артыкталы бээрге, оглунуң он сес харлааныңга белек кылдыр берген кижиги. Чийик машина мунар эргени Эзир школага-ла өөренип тургаш алган. Өөреникчи кижиги машиналыг деп чүве ынчан ховар турган, ынчангаш ол Эзирниң дыка эрзип турган үелери. Эштери-биле машинага олуруп алгаш, кежээлерде хоорайның кафелеринге барып, ында болуп турар чуртталганы сайгаржып эгелей берген турган.

Хоорайның квартал аайы-биле чурум тудун олурган кижилериниң бирээзи оларга бир кежээ дилег кылган турган. «Хоорай кыдыында кафе бар, ында эзирик эрлер чурум үрөп тур, барып көрүңерем» дээн. Оолдар бейсбол ыяштары, харын-даа бир автоматтан бээр суп алгаш, ол кафеге халдып чеде бергеннер. Кафеге баарга, ооң залында элээн та кайы суурнуң караңгы эрлери элээн эзирий берген шимээргеп турган. Анаа турган шагдаалар оларны оожуктурардан башка, таптыг чугаалаптар чүвези чок. Ындыг ыйнаан, оларның эргези кызыгаарлыг болгай. Демги эрлер база оптуг-кажар кылдыр туразы улгадып турган. Дыка база кызыгаарын эртпес, ынчалза-даа «бис кончуг бис» деп көргүзүп, кафениң ээзинге анчыг чаңнап турганнар. Эзир-оол эштери-биле ол эрлерни даштыгаар чалаан. Кафеден ырак эвес черге баргаш, сайгаржып эгелээннер, оон та кым эгелээн чүве, чызыр-чазыр дээн соонда, чыдыг чогуш эгелээн. Эзир-оол сөөлүндө «оожургап аар-дыр» дээрге, «Силер кончуг улус силер бе?» дээш, бир шилгедек эр чөңгээлеп үнген, ол тевер, шанчар кижиге болгаш, ынчап турган болган. Кезек када ол брат Эзирниң эштериниң ийизин черге чыттыр шаапкан, артып калган эрлер элээн берге байдалга келгеннер. Шаа-биле шашкылажып турар аразында, черде чыткан Эзирниң эштериниң бирээзи туруп келгеш, машинага барган. Дүнеки Кызылга автомат даажы «фтог-фтог!» кылдыр чөдүрүпкен соонда, шилгедек эр салбараш кылдыр шүйлү берген. Ийи кижиге балыгланган. Истелге үезинде, аваяаның күжү-биле-ле боор, истекчи мындыг чүве чугаалап турар апарган: «Чаңгызыңар чүктеп алыңар! Оон башка групповой разбой дээш талыйтыр дүжер силер» деп. Чууй каап-каап кээрге, эштериниң аразындан эң камгалап чок өскүс эр олуруп чоруур деп барган. Эзир, кырган-авазы ынатпайн турда-ла, «Шупту буруу менде» дээш турупкан..

Эзир спортзалга кээрге, эрлер чыгып келген изиргенген турган. Баштай хол бөмбүү-биле чаза ойнааш, оон бокс шоодайларынга, оон хүреш хевизинге келгеннер. Дооступ турда, спортсменнерниң кол башкызы Эзирни кырыкы каътга өрээлинче чалаан. Бичии өрээлдин дөрүндө дургаар шкаф, ооң иштинде хөй-ле кубоктар салгылап каан. Кандыызы-даа бар. Эзир-оол бирээзин ужур эдерип сонургап номчуп көөрге, ында «Кубок Европы» деп каан болган. «Шыырак-ла чоруп турар хевирлиг силер аа?» Тренер хүлүмзүрүп: «Тыва пацаннар шыырак. Анаа тренировка чок кижини суг маргылдаага аппаарыңга, чер алгылаар. Өөредип алырга. ам албан

чемпионнаар дээш туруптар. Бодундан оранчок күштүг кижиге безин төнчүзүнге чедир дүжүп бербес. Ана кайгап каар сен! Аңаа бодаарга, кара сөөктер, орустар, күш четпес апарган болза, көзүлдүр-ле дүжүп бериптер». «Чүгле тывалар ындыг дүжүп бербес чүве бе?» деп, Эзир башкының бодалынга удурланган. Тренер дораан: «Чок! Ынча дээрге, кайын боор. Шыырактары база шыырак, индийлер, көрейлер... Бистиң тыва спортсменнерге акша талазы-биле дуза дыка херек, оон башка чемпионнаары-даа проблема эвес дээрим ол дийн» деп, башкы допчулаан. Эзир спортчу сумказын ажыткаш, оон бир пачка акшаны стол кырынга салып каан.

Дуьш үезинде Владлен биле Эзир хоорайның төвүнде кафеден бууза, шашлык, хлеб чип алганнар. Даштыгаа үнүп келгенде, Владлен Эзирден: «Мен ам куду кожуун четкеш кээр чоор бе. Ажырбас сен бе?» деп айтырган. «Баргаш кел че!» дээш, Эзир эжин үдепкеш, ам-на барыксап турган черинче далажы берген. Владленден адырлып алгаш, «Ам-на ол билбээнде, Дозурашка ужуражыптайн» деп бодап халдып олурда, телефон алгырган. Тудуп алырга, Владленниң кочуургак үнү: «Бар чыдыр сен дедаан? Куклаң утпадын, бе?» дээш, тадыладыр каттырган. Эзир: «Бодуң харын, узун орук чоруур кижиге, маслоң хынап алдың бе? Хоржок кижиге болгай сен. Мындаа Арыг-Үзүү биле Шагаан-Арыг аразынга, коробкаң маслозу эвээжей бээрге, орукка хонганың уттуп алдың бе?» деп удур ызырган. Эзир катап ээй соп алгаш, дүүнгү-ле супермаркетке келген. Кукла садып турган эвес, та кандыбызы херек боор чүве. Ында, полкада, тургузу, чыттыр салгылап каан ойнаар-кыстарны көөрге, шупту анаа-даа ышкаш. Шилип чадап кааш, садыгжы уругдан дуза дилээн. Оозу дораан-на: «Каш харлыг уругта?» деп ылавылааш, Барбиниң бүдүн өг-бүлезин сүмелээн: ачазы, авазы, уруу, оглу. Шуптузун хавынга чыскаалдыр суккулааш, пластик-биле шилдеп каан. Шупту кайгап калган карактары-биле Эзир-оолче көрүп турар болган. Чогум бичии уруг биле оолдуң көрүжү харын өөрүшкүлүг-даа ышкаш. Авашкыларның бажыңыга халдып кээрге, херим даштында ийи угбашкы ойнап турганнар. Эзир-оол кайгап калган: дүүнгү машинаны угбазы идип ойнаан, а бичии оол ону-даа тоор хире эвес. Машинадан үнүп келгеш, хааржаан уштуп кээрге, чаштар халчып келгеннер. Уруг: «Хоо! Ойнаар-кыстар шээй! Ма!» — дээш дунмазынга сунган. Дуңмазы белекти далаш сегирип алган. «Каям, мен уштуп бээйн!» дээш, уруг хавын часкан, ойнаарактарның авазын ужулгап: «Ха! Эмиктерлиг» дээш, ооң эмиин киир базыпкан.

Бичии дуңмазы хорадай берген. Эзир-оол дүрген-не ойнааракты алгаш, дедир эмиин үндүр тыртып чадап турда, Дозураш үнүп келгеш, кайгап калган дег болган: «Ол чүнү канчап турарыңар ол?» Эзир-оол эпчоксуна бергеш, дүрген-не ойнааракты дедир тутсу каапкан. Дозураш далдыр каттырган. Эзир-оол чожуй бергеш, ыңай-бээр көрзүнерге, ырак эвесте кожаларының херимин ажыр бир кижги харап турар болган. «Че! Кирээлиңерем! Адыр! Баштай холдарыңар чуп алгаш, оон ойнаар силер!» деп, Дозураш уругларын, Эзир-оолду бажыңче киире берген. Бичии оол коробказын салыр хире эвес. Бажыңга кирип кээрге, Дозураш: «Адыр шүве, мен бо салатты доозуптайн, улуг өрээлче эрте бериңер» деп, дыка эвес, ынчалза-даа шевергин кылдыр будуттунуп алган, шортик чүвүрлүг, хөрээ ажык хөйлеңниг, оон уругнуң бышкан яблок дег эмиглери чартыы көстүп, бакылап турган. «Бо эмиглерни киир базыпса!» деп Эзирниң бажыңга сээдең бодал кирген. Дозураш чем кылып турда, Эзир улуг өрээлге телевизор мурнунга олуруп алгаш, кымдан-даа кортпас боду Дозураштың уругларынче сестип көрүп олурган. Оол харын томаанныг хевирлиг, а уруг шуут шыпыраңнаар болган. Ана суг курту дег. Айтырыглары мырыңай төнмес: «Сен кым сен? Чүге чор сен? Кым дээр сени?» Ындыкы өрээлде Дозураштын үнү дынналган: «Сен» дивес! «Силер» дээр чоор!» Уруу: «Силер» дээрге, хөй улусту-ла ынча дээр-ле ыйнаан. Бо акым «сен» болзун!» деп авазы-биле маргышкан. Бичии оол Эзирниң чанынче барбас болган. Ырактан бараадап кылаштап турар. Палас хевис кырында ойнаарактарын чыскаай салып алган. «Оол томаанныг-дыр аа — деп, Эзир-оол иштинде бодаан. — А кызы шимченгир». Эзир-оол бодап олурарга, чиктии аажок апарган. Бир талазында, чаштар ону сонуургап турар, а өске талазында, ол чүнү канчаар аайын тыппайн олурган. Чадажып олурда, Дозураш кирип келгеш, чаза каттыргаш: «Че! Чемненилиңерем!» дээш, столче чалаан. Столга олуруп турда, Дозураштың уруу Эзирниң чанынче олура шаап алгаш, ооң кулаанга сымыранган: «Быдааның эъдин сеңээ бээр мен шүве! Авам көрбээнде» — дээш, авазынче, дыңнаан бе дээнзиг, көрген. «Улус аразыңга сымырашпас чоор!» деп, Дозураш уруунче чараш карактарын алараш кылдыр көрген. Чем үезинде-даа, ооң соонда телевизор көрүп, чугаалажып-даа олурда, Эзир-оолга дыка дыштыг кыдыр сагындырган. Дозураштың уруу харын бир халып-халып келгеш, ону муна кааптарга, авазы кончупкан. Эзир-оол: «Ажырбас! Ынчап турар ыйнаан» деп бичии уругга болушкан.

«Чоор сен! Эмин эрте бээр!» деп, Дозураш оожум чугаалаан. Кажан Эзир-оол чоруур дээш чада кырынга үнүп келген турда, Дозураш үдевишаан үнүп келгеш, бодалын илереткен: «Бо уруг ачазынга аажок турган, ам сеңээ база ындыг болур деп бодавадым. Оглум харын, ачазы чок апаарга, чаш турган. Ол харын сени чоок хүлээп аар боор деп бодаан мен. Элдеп. Азы кыстар — сатгыныкчылар болган-дыр аа?» — дээш, хүлүмзүрүпкеш: Эртен театрға шии боор чорду, бараалыңарам!» дээн. Эзир уругнуң чуга чараш эриннеринче көргөш, арай деп туттунган.

БЕШКИ ЭГЕ

Дараазында хүн Владлен кээп шыдавайн барган, куду кожуунда саадай бергенин чугаалап турар болган. «Эрлерге чугаалап каан мен, бункерге чеде бээриңге, манап олурар кижиге турар, машинаң мундуруп алыр сен, херек нарыыдай берзе, кириштириптерге, ажырбас брат чүве, Чечня дайынчызы» деп, Владлен эжинче дилээн хевирлиг телефоннаан. Хүн арай нарын, ынчангаш Эзир-оол бир таныыры кудумчуда эрлерниң чыгыр бажыңыга келген. Бажынның турар чери билдинмес муңгаш доора кудумчу, ынчангаш Владлен суглар ону бункер деп адап алганнар. Бичежек херим иштинде чүү-даа чок, колдуу машиналар тургузар девискээр, шевергин кылдыр кылган бажың, ооң чанында улуг гараж. Бажынче кире бергеш, бир талазында эжикче эептерге, шала адаанче өрээл бар. Эзир-оол чадалап бада бергеш, ортузунда бильярдтыг, кыдыгларында чымчак креслолар, диваннарлыг, а дөрүндө бичии барлыг өрээлге кирип келген. Барның баартагының мурнунда узун сандайларның бирээзинде маңзыгыр кара эр коктейль амзангырлап ижип олурган. Эзир-оол-биле бажын согаңнадып экилешкеш, дораан туруп келген. Мөге шыыраа шынапла алдан дөрттүң чирин дуглап чораан деп болур, бажы тас, а ында хөлчок улуг сорбу бар болган. Эргижирей берген джынсы чүвүрлүг, буттарында кроссовкалар, хөйлеңиниң чеңин даап алган. Адыштары-биле бокалды тударга, оозу көзүлбейн баар чыгыы. «Бо эрлер кайы?» деп, Эзир айтырарга, ол кара эриң: «Харын! Мени маңаа олур дээш, боттары хоорай кирди, эрлериң!» — деп аайын тыппайн харыылаан. «Че!» дээш, Эзир базып үнүпкен. Баштай хоорайның бир ужундан эгелеп алгаш, кезек сайгарлыкчыларны кезип эгелээннер. Бир дугаар барган садыының ээзи уруг артык чугаа чокка акшаны уштуп берген, а дөрт дугаар изиг манчы садар

чериниң ээзи семис эр маргыжыксап эгелээн: «Улус шоолуг келбестир, ай санында бээри арай болдунмас бооп-тур ийин!» Эзир-оол чүү-даа ытгавайн, ол-бо кылаштап тургаш, ханада чырык кыпсыр өжүрүкчүнү басыпкан, өрээл ишти караңгылай берген. Оон катап кыпсыпкаш, Эзир-оол оожум: «Дузалажыр апаар-ла-дыр, ам канчаар!» деп химиренген. «Мальборозун» ужулгаш, бирээни чырыктап кыпсып алырга, оозунуң ыжы буруңайнып эгелээн. Эзир-оол-биле кирип келген ызыр эр салааларын дызырадып, холунда тудуп алган дүлгүүрүн ыңай бээр чайып, анчыы аажок кылдыр кылаштагылаан. Оон холодильник кырында турган шилде кока-коланы боду-ла кудуп ишкеш, ам кээп оожургаан чүве дег, стол чанында сандайга олура дүшкен. Соңга карааның чырыы эрниң мөң дөңмектерин кылайтыр чырыдып турган. Семис эр ытгавайн баргаш, оон: «Адыр че!» дээш, кожазында өрээлче кылаштаан. Үр болбаанда, херээжен кижги үнү дыңнаалган, оон эр кижиниң үнү: «Сен ынаар киришпе!» дээн соонда, семис эр кирип келгеш, Эзирниң мурнунга пачкада акшаны салып каан.

Эзир-оол биле демги эр хоорайның төвүндө кафеден чемненгенер. Маңзыгыр эр көнгүс чүве ыттавас, көрүжү кадып. Чемненирде база тап-билээ дайнанып олургаш, чемненир. «Ажырбас эр-дир!» деп, Эзир боданып олурган, Владлен хоозун эрлер бербес болгай. Ийи эр даштыгаа үнүп кээрге, Эзир-оолдуң телефону алгыра берген. Кыргызан-авазы кел дээн болган. Кыргызан-авазы сугга келирге, Эзир-оол дуң соңгаар өөренип турары дуңмазы келген болган. Уруг эжин эдерттип алган. Шупту стол артынга олуруп алгаш, шайлап эгелээннер. Кыргызан-авазы: «Ам база тодуг сен бе? Чеже чугаалаар чүвел аан! Ол хоорай столоваяларындан чемненмес болза эки!» Эзир-оол: «Чай чок апаар чүве дийин, авай!» дээш, кыргызан-авазын чазамыктаан. Дужунда олурган Эзирниң дуңмазы: «Кадай херек шээй, чем кылыр. Чогум чүнү үүлгедип чоруп турар чүвел?» деп хүлүмзүрүп айтырган. «Чок, анаа аар-саар ажыдар борастап чоруп турар-ла», — деп, аныяк эр харыылаан, — а силер кайы хире өөренип турар?» «Эки! Сессиявыс хаап алдывыс!» дээш, дуңмазы эжинче көргөн. Чаптанчыы аажок уруг, карактары дыка топтуг, оожум кылдыр көзүлгөн. Эйт-ханы долу-даа болза, чараш мага-боттуг, арны хүреңзимээр хоюг, чажы дыдырашсымаар. Езулуг Тоюңунуң шүлүүндө «дыдырарган кара чаштыг, чылар-чылбас» көрүштүг уруг болган. Дуңмазы хире назылыг. Хенертен Эзир-оолдуң бажынга бир бодал кирген. Ол ам-на чүвениң ужурун

билип каан: «Таанда, мени таныштырар деп олулар улус боор бе? Чараш уруг-дур, ийе!» Эзир-оол оон ыңай олулар хөңнү чидип, чоруурунче далажы берген. Кырган-авазы: «Бо дуңмаларыңны таптыг хоорайладып калзыңза, соңгаар тургаш, хоорайын сакты бердилер-ле ыйнаан» деп, кадай оглун чөптээн. «Чаа, авай! Эртен ачам сугга чеде бээр мен, манаар силер че» дээш, Эзир-оол дуңмазын чаагынче чыттап кааш, дүрген-не чорупкан.

Театр баар шак чоокшулап олурда, Дозураш сугга халдып келген. Долгаптарга, уруг: «Ийе! Ам үне бээр бис!» дээш, үнүп кээрге, Эзир-оол кайгай хона берген: уруг чүгле ажы-төлүн эвес, а авазын база бир элээди уруг эдертип алган үнүп келген. Машинаже кирип турда, ана төнмес чүве. Ортумак дурт-сыннынг, чазык шырайлыг, карактары эрестии аажок кадай үр манатпайн, хөөрөп эгелээн: «Бисти база ап аар аан. Чоор сен, дээримге-даа» деп, кадай оолче буруузунуп көргөн. Эзир-оол: «Ажырбас, энем, харын солун боор ыйнаан» деп кадайны чазамыктаан. Оол боду чогум хорадаар-даа, амыраар-даа чай алынмайн барган. Театр даштынга баргаш, чыскаалып алгаш киргеннер. Зал ишти бир тускай шимээн-дааш чок шыпшың-биле аалчыларны уткуп алган. Театр черле ындыг, тускай оран болгай. Мода эртип турар, а театр артып каар дээр. Улуг өргээге кирип келгеш, Дозураштың уруу безин хоруй берген, ыңай-бээр ханаларда элдеп-эзин чуруктарны карак салбайн көрүп кылаштап турган. Бичии уругнуң дуңмазы авазындан четтинип алган, чоргаары аажок базып бар чыткан. Көрүкчүлөр залынга кирип келгеннер, бедип үне берген залдың сандайларында чаражы аажок кылдыр кеттинген чон шии эгелээрин оожум манап олурган. Кижилерниң чурумнуу, каас-чараш хеви кижини ала-чайгаар дыштаныр байдалче ыдалап турган. Дозураш кежээки кара платъелиг болган. Оозу уругнуң чиңге белин, чараш буттарын, аккыр хөрээн тодарадып көргүзүп турар. Эзир-оол уругнуң чаражынга чоргаарланып олурган. Таныыры улус база эңдерик: уругнуң-даа талазындан, оолдуң-даа талазындан. Дозураштың өөрүшкүлүү аажок апарган олурган. Шии эгелей бээрге, шупту чүве уттундуруп, кол маадырлар Кара биле Седиптиң салым чолу дээш көрүкчүлөр аарып эгелээннер. Эзир-оол бүдүү Дозураштың уруун канчаар эвес дээш көрүп олуларга, бичии уруг дыка шириин апарган олулар болган. А кажан Кара чок апаарга, уругнуң бичии дуңмазының караандан чаштар бадып эгелээн. Дозураштың авазы бичии оглунуң карааның чажын чодуп, ооң бажын бодунга чышпыр тудуп каап олурган.

Эзир-оол орай чанып келгеш, дыка үр удуп чадап шаг болган. «Кырган-авам болза Караны чүү дээр ирги? «Чаңган херээжен» дизе хөңнү... Чогум ам бир талазында ашактыг кижиги эртип. Күш биле өглөп каарга, ындыг-даа ирги бе? Кижиги бодунуң күзелин, чүрөөн дыңнаар болза эки шээй. Оон будулгаазынныг чүве турбас кылдыр. Эзир-оол бир эжин сактып келген. Бо-ла халып кээр: «Бажыңыңга хонуп аайн бе?» деп. Кадайы биле алгыжып алган боор. Оон дедир чана бээр. «Чүге мынчаар хилинчектенип турар кижиги сен? Чарлып алзыңза?» — деп, Эзир-оол бир катап айтырган. Эжи: «Харын дээ!» деп каар, оон көөрге чана берген боор. Чамдыкта эжи Эзир-оолга мынча дээр турган: «Хөңнү чок кижиги биле чурттава, оон адырлып аары нарыыдай бээр, оон-даа багай боор!» Кайгамчык! Чүге адырлып шыдавайн баар чүвөл? Эжикти хаапкаш, үнө бээр, ол-ла! Азы ындыг нарын чүве болза, далашпас болза эки ирги бе? Эзир-оол Дозураш сугну үдөп чорда, уругнуң авазы: «Четтирдим, оглум! Кижини ындыг чырык черге кирип каар кижиги кайда боору!» дээнин сактып келирге, сеткилинге чылыг апарган. «Идегел турда, ынакшыл, бүзүрөл черле ажырбас дийин» — деп, Эзир-оол бодап чыткаш, удуй берген.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Идегел-ле бар болза, амыдырал-чуртталгада шаптараазыннар, алгыш-кырыш, анаа ындыг адааргалдар безин кижиге чиик кылдыр сагындырар. Кижиниң чурттаксаазы кээр частың бир аяс хүннеринде дег, кижинин сагыш-сеткили сергеп, «кандыг кончуг өөрүнчүг чоор, бир-ле солун чүведен кылыгын» дээн хевирлиг көдүрлүүшкүн тургустунуп, долгандыр турар улуска хандыкшылы кыптыгып кээр. Ол хүн Эзир-оол дыка эки хөөннүг оттуп келген. Плоцадкага маңнаарга суг, чиигин канчаар, ана ужуп чоруур-биле дөмей. Мага-боду чоорту оттуп, шыңганнары каттыржып, «чаа үнүп олулар хүнге белен бис» деп ырлажып турганзыг. Бажыңыңга кирип кээрге суг аксып каан ванназы ону манап чыткан. Чылыг сугга таалап, кезек сула салдынып чыдарга, магалыын чүү дээр!

Бичии дүңмазын эжи-биле ийилдирзин хоорайладыр болганын ол утпаан, ынчангаш хеп шкавын ажыдып алгаш, элээн боданган. Чүнү кедип алырыл? Дүүн театрда кедип чорааны костюм чүвүрү бо байдалга арай таарышпас хевирлиг. Эзир-оол чеңи чок чайгы хөйлөң, сөөлгү моданың көк-ногаан чүвүрүн, кара-көк уктар база

хүрең хөм сандалилерин кедип алган. Оон боданып туруп-туруп, бейсболка кедип алгаш, көрүнчүк мурнунга кезек турган-даа. Ачазы сугга халдып кээрге, авазы, ачазы чок болган. Дуңмазы эжи-биле чоруурунга белен олурганнар. Баштай Азия төвүнге келгеннер, эртенги хем кыдыы хадымырлап, чүгле мага-ботту эвес, а сагыш-сеткилди безин арыглап турганзыг. Дараазында орук аайы-биле Кызылдың эрги кудумчулары, чоорту төп дээш халдыгылааш, паркка келгеннер. Кезек селгүүстеп кылаштакаш, хемелээр станцияга кээрге, ажылдавайн турар болган. Аттракционнардан чүгле илчирбелиг долганыр чайганыышты уруглар дыка сонуургааннар. «Аза дугую» дээр дээрбекке келгеш, олуруп турда, дуңмазы өске сандайларлыг төгерикче кире халаан. Эзир-оол дуңмазының эжи-биле артып кааш, иштинде чаптап хүлүмзүрүп олурган. «Коргунчуг эвес-тир бе? Кожа олуруп алыр бис бе?» дээрге, уруг ынаваан. Дужунда сандайда олуруп алган уруг хоорайның ыраккы булуңнарынче мага ханып көрүп олурган. Дыдыраш бажының дүктери салгынга, хемниң бырлаңнааштары дег, хөлзеп каап турган. Хүн бедип, изиг дүжүп эгелээн болгаш, маңаа, бедик черге, олурарга, тааланчыын канчаар! Мурнунда олурар уругнуң кедип алганы чолдаксымаар, уну гармошка ышкаш платъезиниң адаандан шевергин болгаш шевер скульпторнуң мрамордан чазап, сиилбип кааны дег дөңмектери Эзир-оолду эпчоксундуруп-даа, ала-чайгаар сорунзалап-даа турганзыг. «Мен бедик черден коргар мен, бичии тургаш, сарай кырындан аңдарылган соонда» деп, Эзир-оол хөөрээн. Демги уруг, күзүн алгырган өдүрөктер үнү дег, шала чоонзумаар, ынчалза-даа хөрөктөн үнүп турар бир тускай дыдыраш үн-биле сонуургап айтырган: «Оо! Ындыг бе? Ол канчап аңдарлы бергениңер ол?» Эзир-оол, бир талазында, чугаа эгелеп алганынга, өске талазында, чашкы үзиниң дугайында сактыышкыннарынга алзып, улаштыр хүлүмзүрүп хөөрээн: «Харын! Ынчан мен дыка ужудукчу болуксаар турган мен. Оон кушкаштарны көөрүмге, чалгыннарын чайып ужуп турарга, мен база адырам дээш сарай кырынче үне бергеш, шуравышаан, холдарым чаярымга, кайда дээр сен...» Уруг төндүр чугаалатпайн, каттырып-ла эгелээн. Кызып туттунарга-даа, хей болган хевирлиг. Ынчалза-даа үр болбайн, дораан оожургай бергеш: «Ам чүге ужудукчу болбаан силер ынчаш?» деп сонуургаан. Эзир хөк бодап: «Азы ам моон бир шенеп көөр чоор бе!» дээш, дап бээрге, уруг шын-на сеткили биле корга бергеш: «О-ой! Ынчаарга кайын боор!» деп дилээн. Эзир хүлүмзүрүп кааш: «Ойнаарым ол-дур ийин.

Амыдырал аайлашпайн барган. Оон башка Кременчуктуң ужар училищезинче дужаар деп турган мен». Уруг тудуп чораан бичии херээженнер барбазындан шоколад уштуп келгеш, часкаш, буза тыргып, Эзир-оолга сунган.

Дүштеки чемче дуңмаларын Эзир-оол төптө ресторанче чалаан, ынчалза-даа дуңмазының эжи уруг ынавас болган. А Эзир-оолдуң дунмазы: «Даң-Хая дыка чем кылыр болдур ийин, ачам сугга баргаш, көөр-дүр че!» — деп сүмелээн. Эзир-оол удурланмаан. Даң-Хая база чөпшээрэжи: «Болур-ла!» дээн. Ачазы сугга келгеш, дуңмалары чем кылыр өрээлге чай чок апаар аразында, Эзир-оол Владленче долгаан. Оозу: «Ажырбас че! Бис көрүптөр бис» дээш, Эзир-оолду оожургадып каан. Саадавайн, чем кылыр өрээлден шынап-ла кижиги туттунар аргажок чаагай чыт думчукка кээп хаккан. «Акый, чемненип ал!» дээш, дуңмазы чалаарга, Эзир-оол чеде бергеш, карактарынга бүзүревейн барган: кандыг-даа ресторандан артык каастап тургаш, кылган салат, шала калбайтыр кескеш, духовкага ыштаан эт, бузу буруңайнып турар, ногаа холуп тургаш, хайындырган амданныг быдаа. Стол кырында аыш-чемни дерип кааны база чараш болган. Хөөрешпишаан, чемненип эгелээннер. Дүштеки чем адакталып турда, Даң-Хаяа духовкадан быжырган торт ужулгаш, ооң кырын каастай бээрге, Эзир-оол чүгле магадаарынга өй болган. Уругнун чаптанчыг, семис-даа бол, шевергин салаалары ындыг ажылга шуут өөрөнгөн деп чүвени херечилеп турган. Эзир-оолдуң дуңмазы акызынче караан базып олурган. Аштанып-чемненген соонда, кезек хөгжүм дыңнааннар. Эзир-оол ол уругнуң хөгжүм сайгарарын база кайгаан: рок-хөгжүмчү Альберт Кувезин, Мерген Сайынхоо, классиктер Паганини, Моцарт дугайында Эзир-оолга тайылбырлаарга, оозу чүгле кулаан азып алгаш, дыннаар черинде. Канчаар эвес дээш, уругдан Эзир-оол: «А «Амыр-Санаа» деп ансамбль дыннаан силер бе?» деп айтырарга, уруг дораан харыылаан: «Ийе! Арысканның Саржат-оол, ыраажы Андриан сугларның тургускан бөлүү-дүр. Эң негтеренгей хиди «Тоянчынын ырызы» болган, чогум Саржат-оол Игорьь Дүлүш суглар-биле тыва рок-хөгжүмнү дыка сайзыратканнар» — дээрге, Эзир-оол чайгаар-ла уругну хүндүлей берген. «Шыдаар-ла дуңмаяа хевирлиг кижиги-дир» деп иштиңде боданып олурган. «Бо силерге белек, «Ю ту» бөлүүнүң ырылары, сонуургап көрүңер даан — дээш, Дан-Хая Эзир-оолга диск сунган. — Аразында Үстүү-Хүрээ фестивалының киржикчилериниң чыынды ырылары база бар». Чоруур үе кээрге,

Эзир-оол арай чоруксавайн шаг болган, ынчалза-даа та чүге чүве байырлажып алгаш, чоруур деп турда, дуңмазы акызындан куспактаныпкаш: «Четтирдивис, акый! Бис эртен кожуун чедер бис, Даң-Хаяанын аалы баар, изиг-ханнаар, баар-дыр че!» дээн. Эзир-оол: «Болдунар болза, ийе! Менде чүү боор, ажыл чок кижиде» деп каан. «Баалыңар харын, боо хире шортаннар бар, балыктаар болзуңарза» дээш, Даң-Хаяа ийи холун чада салып, узадыр көргүскен. Ол хүн улаштыр Эзир-оол кайнаар-даа барбаан, баар хөңнү-даа чок болган. Кижиге ындыг хүннер турар: кара чааскаан олуруп алгаш, боданып олуруксаазы кээр.

«Кара чааскаан олуруп алгаш, канчалдыр-даа боданыр мен. Хөрек-чүрек угдунмастап, хөңнүм бо-ла муңгарап кээр» гр. «Үер».

Эзир кол чырыкты өжүрүп алгаш, бичии чырыдар сайгылгаан чырыынга креслога олуруп алгаш, дыка кадыг кылдыр кылган шайны ижип каап, телевизор кайгап олурган. Карактары көрүп олурар, а бодалдары өске черде. Бөгүн ол Дозурашче долгаваан. А уруг та канчалган. «Кончуун аа! Ол-ла болган-дыр аа! — деп бодап — чок болган ашаан сактып олур ирги бе? Эх! Кандыг кончуг нарын чуртгалга чүвөл бо! Ам чүнү канчаарыл?» Аныяк оол чүнү-даа бодаар, кымны-даа көөр хөңнү чогуң билип олурган. Орай кежээ телефон алгыра берген, алгаш көөрге, Дозураштың дугаары болган. Алгаш, кайгап олурүп-олурүп, телефонун өжүр идипкен...

Дозураш ол хүн дыка багай хүнзээн. Эртен эртеден тура шупту улус, чугаалажып алган дег, Дозурашты хомудадып тура хүнзээннер. Баштай чок болган ашааның авазы чедип келгеш: «Оглум алырым ол, аалга бичии турзун!» деп, кадай, арай хорадаан дег, чугааланып олурар болган. Кунчуу кадай чоруй баарга, Дозураш сактып келген: Эзир-оол ойнаар-кыстар садып алгаш, кээп турар хүнүнде, кожазы херим ажыр бакыланып турган болгай. Та чүнү чугаалап каапкан? Анчыг. Дозураш оглун та чүге чүве чорудуксаваан, ынчалза-даа кунчуу сөгленип эгелээн: «Мээң оглум өлүп каарга-ла, ол-ла деп бодадың бе? Үйнуум база дөмей-ле мээң оглум болдур ийин! Калчаарава сен, адыыргак кара херээжен!» Дозураш кунчуун хомудатпас дээш, дыка-даа маргышпаан, ынчалза-даа: «Оглум бербес мен, авазының чанынга-ла турар ыйнаан, шыдавас мен, сагыш саарзык боор. Херек болза, кады чедип-ле тургай бис азы кээп туруңар» — деп удурланган. А кажан кунчуу чоруй барган соонда, уруу кирип келгеш: «Кырган-авам дуңмамны аппарган!» — дээрге, Дозураш чүгле олура дүшкен.

Ыглаксаазы-даа кээр. Чадаарда даштыгаа барып, чалдарда ногаа чашпаннаар деп бодаан — хей. Ынчап алаагыл чадап олурда, авазы чедип келген. Авазыга кызып муңгаралын көргүспээн. Дөмей-ле чугаа кадында авазы-биле маргыжа бергеннер. Дозураш өөренип бодап чораан, эрте өгленип алгаш, улаштыр-улаштыр божуур дээш, орта таптыг өөренип-даа четтикпээн. Тускай ортумак эртем дээрден башка. Сеткилиниң ханызында: «Чуртталга ам-даа төнмээн, шупту чүве чаа эгелеп чоруур» деп идегеп олурда-ла, авазы: «Ам өөренип канчаар сен! Ол ажы-төлүң чап, азыра! Акша-төгерикти бис дузалап чоруур бис!» дээрге, Дозураштың бодаалдарына: «Амыдырал ам төнгөн, аът чуртталгазы эгелээн, болзун!» кылдыр дынналган. Аныяк уругнуң сагыжы караңгылап калган. Хейде-ле: «Эртежик чоруй баар сек боор!» деп чок апарган ашаанга-даа хорадаар. Тутгунуп, ызыртыныпкаш, чалдар чашпаннап олура хүнзээн. Дүш соонда уруу: «Аштап тур мен, авай» дээрге миннип келген. Уруун чедип алгаш, бажыңга кире бергеш, чем кылып тура, иштинде дыка идегеп турган: Эзир-оол долгай бээр боор деп. Кежээлээн тудум, холу салдынары дам барган. Чүнү-даа кылыр хөөн чок апарган. «Ындыг ыйнаан, мени, амыдырал көрүп каапкан кижини, Эзир-оол кайын тоор. Дүүн бар амыдыралым эгезинде-ле көргүзөр дээш, дөргүл-төрелим, ажы-төлүм чииледир эдертип алгаш, чеде бээримге, хөңнү калы бергени ол ыйнаан. Эгезинде-ле утказын билзин харын: мээң делегейим ол деп чүвени. Менден чиик чуртталга манаан херээ чок, салымым багай кижини шээй мен. Амзап каапкан чемде дээжи кайда боорул аан. Аныяк кижини таптыг уругдан тып алгаш, чурттаар ыйнаан». Бодун чеже-даа оожургадыр боданырга, манагынып олурар сеткили намдавайн турган. Орай кежээ уруун удудуп кааш, ам мырыңай олурар, турар аайын тыппайн кылаштап тургаш, оон телефонун сегирип алган. «Эх! Чүрээм меңээ чагыртпас канчап барган чоор?»

Уланчызы 4-кү дугаарда

Артур ХЕРТЕК

ОРАЙ КҮЗҮН КЫЗЫЛ ХҮНҮМ АЖА БЭЭРГЕ...

(Муңгаргай одуруглар)

* * *

Орай күзүн кызыл хүнүм ажа бээрге,
Ораннарны чүс-даа катап эргизиңзе,
Ооң соонда мени кайыын тывар деп сен,
Ооң соонда меңээ кайын дужар деп сен.
Чүгле харын эрткен-барган сактыышкын-на
Чүддү-чүрээң чылыын көзөп артып каар боор.

Күдүрээлиг иштик тайгаа диинеп чорааш,
Күстүк дүжүп, адым бажы хоя берзе,
Одагланган черим дилеп четсиңзе-даа,
Оран-таңды сеңээ чүнү чугаалаар деп.
Адып чадаан сырбык-дииним пөштер дамчып,
Ала-сааскан сени чалчып, чаңнаар ыйнаан.

Хүрүм-чатка күскү бир хүн бажым чизе,
Күдүрээлиг иштик тайга өчүк салбас,
Одаам чырыы дүмбей дүннү сывыртавас,
Оран-таңдым мени сеңээ ыыттап бербес.

Хөцнүм калган, сузум баскан чаңгыс сен-не
Хөлзеп, дүймеп, мени сурап чоруур боор сен.
Күскү хаттар хүннүң караан аштап, чодар,
Күзүрүмнү бөөлдөп алгаш, хадып чой баар.

Ол дег ынчаар мен-даа сенден ырай бээр мен,
Ооң соонда меңээ кайын дужар деп сен.
Хугбай сен-не, сузум баскан чаңгыс сен-не
Куьдум сүрүп, мени сурап артып каар сен.

2015 чылдың февраль 10

* * *

Соглуп калган булак сугнуң унун дургаар
Соок салгын бүрүлери чашканнай-дыр,
Соргаа арткан назын хүлүн булгаарга-даа,
Сонуурганчыг сактыышкындар тывылбас-тыр.
Ийет харын, сактыышкындар омаа-хоң-дур.

Чол-даа узап, назын кыжы чоокшулаарга,
Соок салгын хаарган ышкаш кыннып кээр-дир,
Дээр-деңгер төнчү оштап хүртеңээрге,
Дээр-шаар дүжүп, човаг човаа көре бээр-дир.
Ийет харын, човаг човаа көре бээр-дир.

Болчатының сарыг иртин дөгөргө-даа,
Бора мунге аал ишти тодар эвес,
Болур-болбас күзел-бодал бодаарга-даа,
Боглуп калыр, соглуп калыр үе кээр-дир.
Ийет харын, боглур үе дөмей кээр-дир.

Ындыг үе албан кээрин биле тура,
Ыглаңнаан-даа, бүлдеңнээн-даа ажыы чүү боор?

2015 чылдың февраль 10

* * *

Ышкам, хайым өртемчейден чорбаанымда,
Ынакшылдың чагаазын мээ бижип көрем.
Шагда сеңээ чажыт сунган чагаажыымның
Шаалдазы, харыызы-даа болур ыйнаан.

Ыры-шоорум бяңгызы үзүлбээнде,
Ынакшылдың чагаазын мээ бижип көрем.
Бүргег хүнде, бораанныгда, дүнелерде
Бүдүү номчуп, үнүң танып чораай-ла мен...

Шагда сеңээ чажыт сунган чагаажыымның
Шаалдазы келбес дээрзин билир-даа бол,
«Ынакшылдың чагаазын мээ бижип көр» деп
Ынанып-ла, сагыш човаар ужурум чүл?

Эрткен чүве эстеп-хадып эртер болгай,
Эдискизи алыс барып дыңналбайн баар.
Ынчалза-даа, биеэгиниң күзелдери
Ышкам, хөрээм хостаар хире эвес ийин..
Ынакшылдың чагаазын мээ бижип көрем.

2015 февраль 12

* * *

Кудумчуда ыглаган хат сыылай-дыр,
Куурумчу ыгт аңаа немей улуй-даа-дыр,
Кудукта суг дүвүнге дээр соглуп каап-тыр,
Хууңнуң адаа даттан ирип, дештип каап-тыр.
Өртемчейде сеткил өөртүр өңнер-даа чок,
Өлүг-дирии билдинместээн кандыг аай чоор?

Кылган ижим, үүле-херээм бүтпестеди,
Кылык-шыжыг сагыш-хөөнден чорбастады,
Болчашканым магалыг май келбестеди,
Бораң дүне чемирик ай үнместеди.
Чаңгыс аайлаан чуртталгадан шылай бердим,
Чалгаа чазар арга-хорга турган болза.

Баларлыг суг балык-байлаң хораннаар боор,
Бачыттыг хей улус-чоннуң бужары боор.
Шапты бижек салаага өй, чөп болур,
Шаарланчак амыдырал түренчиг боор...
Муңгаранчыг бодалдарга алзып орбайн,
Муңгарлы-ла бергени-ле дээрэ ышкаш?

2015, Февраль 13

* * *

Дунчу кирип, ижээй берген балык ышкаш,
Дужум харап, борастанып чорзумза-даа,
Адып каапкан сактыышкынның салдыкпазын,
Ал-ла хөөннүң кударалдан алаакпазын.
Уткан-кагган шырай-арның дүндөн дүнче
Уйгу-дүштен өштүг ышкаш ыравазын.

Окпан-чикпен үелерим шагда эрткен.
Оожургалды угаан-бодал негезе-даа,
Дүмбей дээрде имирерген сылдыс чыры
Дүлгээзинниг хүлүмзүрүүң сагындырар.
Ында-хаая калган өйнүң хилинчээнден
Ыглап чор мен, хилеп чор мен, түреп чор мен...

Ынчан харын дөвүнчүктээн назынымда
Ынакшылдан байырлажып, чарлыр боор мен.

Сентябрь 17, 2015

* * *

Элезинниг изиг ховаа кагып чыттым.
Эриннерниң сериин шонуу тыным алган,
Дембээредден арай боорда оңгарылдым,
Дээрде ай мени чүгле кадарып тур.
Чаагымны кичигелээн суук чирбээш,
Салааларның хоюг, чымчак чиңнээшкини,
Эът-кешти чымыраткан уян ыры
Элдеп-эзин дүшке кирген болганы бе?

Мегечиниң мегечизи өртемчейге
Мерген чурттааш, өлүр дээним бүтпейн барган.
Шыпыраңнааш болуушкуннар көгүдүүндөн
Шылай бердим, дыштанырын күзеп чор мен...
Ынчалза-даа эриннерниң сериин шонуу
Ынакшылдың эчигейин хайырлаза,
Элезинниг ховаа кагып чытсымза-даа,
Эзириимден элээртеп кээр чадавас мен.

Сентябрь 22, 2015

* * *

Хову дургаар ыржым биле чемирик ай
Хойгарышкан.
Хопчуларның бисти бактаан хоран дылы
Холурашкан.
Адагашта саасканнар кочу оштап
Алгырышкан,
Чаңгыс бис-ле ийи тарай, чарлы бергеш,
Сагынышкан.

Сентябрь 22, 2015

* * *

Эжиңерде кара шооча мени киирбейн,
Ээрги ыът дег ырланы-дыр.
Эки медээ дыңнадыр дээн шолук күзел
Электен-не өлүп кагды.
Эргиниңер манзаларын кыжырадыр
Элээн-не үр манагзындым.
Эгүүреде маңнап келгеш, куспактаптар
Эргим уруг көзүлбеди.

Хөлегем-не шыпыраңнап, мени кээргеп,
Хөөрежиксеп артып калган.

Сентябрь 23, 2015

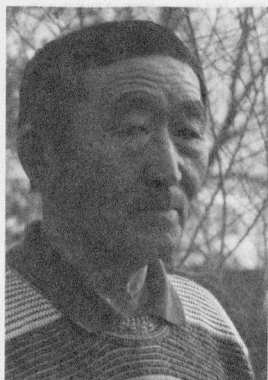
* * *

Хондур-дүндүр дымыраткан чаъска өткен
Самдар өгнүң кидис шывыы «ыглай» берген..
Хойгарышкан аныяктар өөэкпишаан,
Саар инээ саамчырап эдип турган.

Кудай багы мөңгө эвес, хүн-даа үнер,
Куу кидис салгын-хатка кевиге бээр,
Амыдырал аагынга алысканнар
Ажырбас оң, ажыл-ижин кайын уттур..

Ол-даа канчаар, эрткен дүңнүң кавысканы
Олча эккеп, өөрүшкүнү шаңнаар магат.

Сентябрь 23, 2015

Алексей БЕГЗИН - ООЛ

«ӨЛҮМ-БИЛЕ ЧИЖИП ОЙНААР ШҮЛҮКЧҮ»

Эрткен 2015 чылда бүгү Россияга Литература чылы болуп турда, тыва уран чогаал чамдык чедишкиннер-биле чергелештир чидириглерге база таварышкан. Тываныңсалым-чаяанныг, сарыннал-ган сеткили саарыгланып чораан сураглыг шүлүкчү Алексей Бегзин-оолдуң бистен адырлып чоруй барганы — тыва шүлүк чогаалыга канчаар-даа аажок улуг чидириг болган. Ооң ажы-төлү, төрелдери, эш-өөрү, хөй санныг мөгейикчилери болгаш өөреникчилери ооң баштак чаңын, чүвениң шынын дорт чугаалаар бүдүжүн сактып, өскүссүрөп артып калган. Алексей Сарыгларович чок боорунуң мурнунда чаа шүлүк номун бижип, белеткеп тургаш, чедир кылып четтикпейн барган-даа болза, ооң кижиге сеткилин сегирип алгаш, салбайн баар шүлүктерин маңаа чырыдып, бараалгадып тур бис. Ооң чамдык шүлүктерин номчааш, чамдык улус «арага дугайында шүлүктер-ле-дир» дээр чадавас. А поэзияны сеткили-биле хандыр билип шыдаар улус ол шүлүктер алызында арага дугайында эвес, а сарынналган, чааскаанзыраан, шын-меге аас-дыдан кемдеп, балыгланган, доң баарлыг кижилерниң каржы-хажагайынга өжежиксээн сеткилдин шүлүктери дээрзин билип каар. Шүлүкчү боду бистиң аравыста ам чок-даа болза, ооң шүлүктери

тыва поэзияның улуг чедишкиннериниң бирээзи бооп мөңгедө артып каар. Ооң бодунуң шүлүүндөн «Өлүм-биле чижип ойнаар Шүлүкчү» деп одуругну бо эге сөстүң ады кылдыр алганым-даа анаа эвес. Чүгө дизе Шүлүкчү Алексей Бегзин-оолдуң угаан-бодалы, сагыш-сеткили шүлүктеринде дириг артып, өлүмнү тиилеп үнгөн.

Эдуард Мижит

* * *

Ойнай-сылдай, часмый аарак өгенир,
Ооргамче часкай кааптар — оюнзак,
Дүлгээзинниг чораан үең чалыны
Дүвү-хаттың бораңыңга бастырбаан.
Чаптанчыыңга ишти-хөңнүм чештинип,
Саяктай бээр үелерим саңмалы
Хувазында мөндүңейнип турбушаан,
Куу-Шанчыг чаглаавыс бооп артпышаан.

* * *

Сеткилимге шүлүк одаа салчып чораан
Чечен уруг хачы тудуп алганзыг чоор...
Сактырымга, ыры чаяар чолун уткаш,
Сагыш-хөңнүм хээндектей бергензиг чоор...

Аравыска көзүлбес доң шидип чораан
Арамайлыг шүлүктерим саадынга
Хачы бизи кылаш дизе, ырым үстүп,
«Халак!» диген сөөлгү шүлүүм човууртаар боор.

Хылдан чиңге шүлүк тыны чүден хээрек,
Кызыл тыным удазынын кеспейн көр...

* * *

Кара баарым көгү чораан шынчы эжим:
«Хары кижги хардан соок...» деп кочулады.
Хөрээмейга хөрээн дагап, чассып чораан
Хөй-ле чылдар соок дош бооп доңган-дыр аа?!

* * *

Ыглаптар дээш тырлы берген кудайымның
Ышкам хөрээн өле туман шуглап аарга,
«Карааң чажын төгер болза, шоруң!» дээнзиг,
Калчаа шуурган хөрээн чайып, идээргей-дир.

Үе-дүпте, шак-ла мындыг бүргег кежээ
Үр-ле, үр-ле ишкирнигип ыглаарыңга:
—Карааң чажы бүлдеңнээн — деп көскээримге,
Кажып чоруй барганыңны сактып ор мен.

Ышкам хөрээң көшке-дажы сөктү бээрге,
Ыың болган ыдык хөңнүң билбейн чыда:
«Карааң чажы бүлдеңнээн!» деп күчүүргевейн,
Кады ыглап, улуп, каңзып орарым кай!..

Карактары шыгый берген шак бо кудай
Калчаа, тенек шуурган-биле хирээннежип,
Чажыт хөңнүн сөглөп чадааш, ыглап орган
Чараш-карам сагындырып келбес болза...

2012, апрель төнчүзү. А.-Д.

ДЕМБЭЭРЕЛ ШҮЛҮКТЕРИ

1.

Аал ээлээр шугаганчы үүлэзи кызап келзе,
Амыдырал адыжымга ойнавастап — бүргеп келзе,
Сеткилимге бүрээ-бүшкүүр коңгалаңдыр буставастап,
Сепке дүшкен ирик чудук «кежик-чолу» манай берзе,
«Үүлэзи ындыг болган... Хөөкүйнү канчаарыл...» деп
Үрүңейнчип, «кээргээн» бооп дорамчыга чыгаваңар...

«Кээргээн» сеткил шырыңмалаан шоодууңар кавынынга
Кестик-биле шаштырган дег, күжүр чүрээм шыдашпаза,
«Аравыска чораан болза... Хөөкүйнүң салымын...» деп
Авыязын сөстөр эдип, сүнезиним меңнетпеңер!

20.02.2011, Ак-Довурак

2.

Чаңгыс «эжим» арага-ла болуп чораш, «ужуп» каар мен.
Чааскаанзырал, кударалдан буугуп чораш, өлү бээр мен.
Өскүс-чаңгыс хөңнүм угбайн, шагжаң хөрээм бусту берзе,
«Өлүр ижип каапкан...» дижип тургайлар аан — хамаан эвес...

3.

Амыдырал көшкезинден чайылдым,
Араганың чыргазындан түредим.
Алдар-адым хирге-чамга борадым,
Амытан чон аартыктаар апарды..
Аза сартыы, кижичуду болбаанда,
«Ажыг» кире берзимзе дээш, тейледим.
Арамайлыг черим менден саксынар,
Амы-тыным дужаан чежип бербес-тир:
«Дөвүнчүктээн кара чолуң ялазын
Төнгүже дээр эдиле!...» дээш, салбас-тыр.

2014, декабрь төнчүзү, Кызыл

4.

Балдырым-даа тыртпас хире чүвеге,
 Бажымче хан чүгүргү дег, хомудааш,
 База бир час уткувайн баар частым бе?..

Сактырымга, өртемчейниң хүрүмү
 Чаңгыс менде чыылган дег, чектээрге,
 Шагаа хүнү четпейн баар частым бе?..

«Эзе-хере чүвеге-ле муңчулуп,
 Эрээленмейн, мени дөзе» дигензиг,
 Эрзек-кара¹ хараалчада эштип тур..

5.

Энередиг сеткилиңер кежиктеп,
 Эшсингештиң, хей-ле барган болдум бе..
 Араңарга сыңмайн баргаш, үнгеним,
 Артап кирген эргинимниң ыраан аа?!
 Артымда-ла кадай кижиг эдиниң
 Аксы ажык хачызының анчыгын аа?!

6.

Кырый бергеш, кымга, чүге херек мен аан..
 Кырган ыт дег, улуп оргаш өлүр эвес..
 Күжүр бодум хөөмей-ырым когу үстүп,
 Күжүм төнүп, кыпсынчыды кырываанда,
 Амытан чон түреди бээр кыжын эвес,
 Айлыг-бестиг шиник күзүн бир-ле дүне
 Эскет чокка кежик-чолдуг удуй бергеш,
 Эртенинде одунмайн баргай мен аан..

---

¹ Хемчик улузу *эрзек-кара*, тожулар *тээдей-куш* дээр, хараалчага эштип кыштаар чижик кушкаш. (Ю.Ш.Кюнзегештиң тайылбыры.)

7.

Ишти-хөңнүм хуюкталып турар кылдыр
Ижип-ижип, бир-ле дүне турбайн баар мен...
«Өлгүжеге ижип каапкан — салымы баык
Өөдежок чүве» дижип шоолашса,
«Өрттенгиже шүдүк бижип каапкан...» деп
Өскээр күйзүп, будалдырып каар силер...

8.

Кударалдың куу тонун шугланыпкан
Кужур үнген дазыр хову, сактырымга,
Көгү-шыгы соглуп калган — ээнзирээн,
Хөөкүй боттуң өскүс-чаңгыс хөңнү дег-дир.

9.

Доңат-сооктуг, чыварлыг кыш дүшпгээн бол,
Доңган баарым чылдып берип көрүңер,
Докулчак ак өргээм чок бол — ойбаңар.

Аяк шайлыг, аштыг-чемниг орза-даа,
Аштаан хөңнүм тоттуруп каап көрүңер,
Аалчым болуп, эжиим ажып кириңер.

Көгү-шыгы хөлбелчиңнээн чайын-даа,
Көк-хевектиг, тодуг, шиник күзүн-даа,
Хөңнүңерниң чылыын сөңнеп чоруңар.

СЕРГЭЭШКИН

1.

Суксун ханмас хымыраан-даа ишкензиг,
Шуглак-дөжээм хыралы-даа бергензиг,
Сагыш-хөңнүм хөө тынмас чулазы —
Сайы-дому бужартап-даа калганзыг,
Изиг чайын ишти-хөңнүм дидиреп,
Ишкирнигип ыглаарындан чалданып,
Артыш-биле айдызап каан хөңнүмнүң
Агар сандан ыажындан чайылгаш,
Кударалдың куу тонун эштипкен,
Куду-сүнем хадыг берген олур мен...

Көге-буга дүннеп хонар хөңнүмнүң
Көгү-шыгы кажан соглу берген чоор?..

2.

Сеткилимде шүлүк-ырның чыргазы —
Четкер-бугу чүрээм хемдип келгенде,
Халбактаныр, туттунар чер тыппайн,
Халак-ыыдан тыныш боглур үеде,
Сагыш-хөңнүм «араатанзый» бергенде,
Чанымдыва чагдавайн көрүңер..
Бодум...Бодум...Чүгле бодум — дужумда,
Водкам-биле хөөрежип олурайн...

3.

Чаткалыг дээр дажавыткан каргыжы
Чааскаанзырал, кударалды угбайн,
Көөрге-ле, каңдан быжыг хөңнүмнүң
Көбүгү сөктү бергей аан дээш, өжежип,
Өл эът кылдыр ылбырады ишкештиң,
Өскүс хөңнүм чевег-хөөр дег кургады...

Чаг-чаа ишкен арагамның дамдызы
Сагыжымның бузундузун касканнап,
Өлүг-дириг аразында — бууккан,
Өзүм тыртып, өөжүм эдип орумда,
Арагадан дембээрэним ийикпе...
Ачы-буян чылыг холу болду бе...
Уттуптар дээш чадажып каан эргимим
Уян-чассыг сымыраны дыңналды:
— Човулаңның тамызынче аңдарлып,
Чоргаар бажың халатпайн көр, Эжиким!
Өлүм-биле чижип ойнаар Шүлүкчүнүң
Өзү-баары кударалдан өрттенмес!
Алганып каан шүлүктерин чаяаны
Араганың ёразыңга бастырбас!
Эьдин кезип бээринден чалданмас
Эжиң бар!! — дээн ызындан сергедим.

Дөрже чалаар хүндүткелдиг «өңнүүмнүң»
Төндүр ишкеш, октавыткан шилимниң —
Ыглаан ышкаш анчыг даажы ынаар-ла
Ыттар чыглыр чуундудан дыңналды.

2012, декабрь, Ак-Довурак

* * *

Чаңгыс аспаанда сезен бир баькты сиңирген
Чазый дээлдиген коданым эргип, киштей-дир.
Тозан тос сөөгүмнү саналдыр таптаар дээн
Дошкун буураның диштери кыжырай-дыр.

Үш бачыдымның кудуруу шавылап,
Үүле-чолумнуң кара дээри хавыктап,
Кара черже киир дажаптар дээрге,
Хартыганың кашпагайы-биле алдырбадым.

Кежик хавың дүптөп чораан буяныңны
Кемиң-сагың чая база берген-дир дээш,
Чаяакчывыс Дээди Бурган келдерелин хайырлавайн:
«Шамбылага чыргал-тамчык көөр сен» — деп көгүдер-дир.

Өжээтинге өжээн-биле харыылавайн, өршээп чор деп
Өөредииңер, ыдык бурган, сүзүглөп-ле чордум ыңар.
Бузут-хүрүм тамызынче четкер-буктар чыгап турда,
Буяныңар авыралдаан хайыраңар көрбейн бардым...

Кежик-чолдуг, аак-кээктиг өртемчейге кижиге төлү
Кезээ шагда буян, бузут аразында азып чоруур...
Өйү кээрге, өрү дээрде сагызыннар — бурган эвес,
Өршээл бербес шииткекчим — нүүрүм мени ялалазын.

24.07.2014, Ак-Довурак

* * *

Дайын-чааның кадыг-дошкун шөлүңге,
Дайзыннары чеже-даа бол, базып боор,
Чаңгыс бодун тиилээри берге деп
Сарыг шажын судурундан номнадым...

Сарыг-шокар сеткилимде эптеш чок,
Ялалакчым, шииткекчим, болчукчүм —
Арын-нүүрүм хүннүң-даңның хемдип-ле,
Амы-тыным үзүп каа дег чоруур-дур.

* * *

Хөй-ле чылда эгин кожа чордувус,
Хөндергейниң кадыр артын аштывыс.
Хөңнүвүстү чылдып чораан кежиивис
Хөреңгизин камнап албаан болдувус...

Сагыш-хөңнүм чаштанчызы болгай аан...
Шаажанывыс бузундузун хойлап чор.

* * *

Шагда-дүпте,
чалыы шаамда,
сагыш-хөңнүм изиг көзү
чараш кыска хандыкшылдан,
чаңнык-шуурган тавараан дег,
чалбыыштаалып
өрттенген-дир..
Куу хул бооп хадып чыдар
кударанчыг одаг соргаа
сарымайлаан, эжимейлээн
чараш, чассыг агайларга
чаглак-шуглак болбастаан-дыр..

Хөлзевестээн сеткил-хөңнүм
көсчүп бербес — соогунга
хөй-ле кыстар
хөңнү доңуп
чанаттаарга,
ховаган дег сеткилдерниң
хоя берген хөлегезин
холу-даа соок, хойну-даа соок,
коргунчуун деп чектээр эвес..
Чалыы шаамда
чараш кыска хандыкшылдың
чаңнык-өртү таварыырга,
чаңгыс катап хуюкталгаш,
чаңчарланган арыг хөңнүм
сагызыны — өшпес чула
салбайн чоруур, утпайн чоруур
сактышкыным ыдыгы арткан..

* * *

Сагыжымга
чаңнык ышкаш кире дүшкеш,
чаштып
дезип чоруй барган,

сактып чадаан —
бижип чадаан,
чараш шүлүүм
чааргааны дыңналы-дыр.
Саймааранчыг үелерде
салгын ышкаш
сагыжымны сергедип кааш,
салаазынга билзек сукпайн,
чаъжын чара өрүвейн,
хары хейниң кежик-чолу,
кадайы бооп чоруй барган
чараш уруг сеткил-хөңнүм
чадагай өөн бакылай-дыр...

ТӨНЧҮ

Таакпы хавы бышкырганын дыңнаан эвес,
Дагаа кужу хөөмейлей берген эвес,
Ала карак даалыктаар тоолзуг күзел
Акша-мөңгүн кудай-дээрден чаапкан эвес...
Эдек-бышкак орулгуже, хая көрбейн,
Эшкедээштиң чүнү чедип алыр деп бис...
Ие-черниң чолун-кежиин чедир билбейн,
«Изиг-дир» деп, «соок-тур» деп сыңзып чорааш,
Салаавыска чаңгыс ораам кежик сурап,
Шалдаң келгеш, шалдаң чанар «аалывыс»,
Чайы-даа чок, кыжы-даа чок Мөңге Оран,
Чарыжкывыс төнер черге чеде бээр бис...

2011, декабрь, Ак-Довурак

* * *

Улуг чанчын дөргүл-төрел... «бопуузун»² бе...
Уштап-баштаар дарга кылдыр томуйлап каан,
Эжим-өөрүм сымыранчып чугаалажыр,
Эжикче көөр, дыңнааланыр апарган-дыр...

² Мында бүдүү ынакшылы дээн.

Даргазының чыып алган төрелдери
Даштын кедеп, кулак салып турар хире...
Аксын бектеп, «шоочалап» албас болза,
Ажылындан хайтап болур дижирлер-дир.

Сактырга-ла, «контрлар» истеп, сүрер
Самыын чыдар катап эглип келген ышкаш,
Кокай чаагы — салбас диштер аразында
Хостуг бодал човууртаары дыңналыр-дыр.

* * *

Хөлүн эрттир бодун боду хүндүлээр,
Хөңнү улуг — турамыккай диштилер бе...
«Соон чылгап», «агын доскан» дишпезе-ле,
Чоор сен ону, чүү-даа дижип тургайлар аан...

* * *

Ужа-тура маңнап турар тенек уйнуум
Ужазынче часкаптар дээш холум кижип:
«Эмин эрттир опчок сен!» дээш, дап бээримге,
Эрги сорбум чым-сырт кыннып, сыртылай-дыр.

Шак бо оол дег хай чок шаамда суугуга
Шалдаң халып эртип чыткаш, чыпшынып каар:
«Аттыг тенек, бажы курттуг амытан» деп,
Авам чаптап олурганын сактып келдим.

Чашкы шаамда уйнуумдан-даа тенек, калчаа,
Чагырга чок чораанымны уттуп алган,
Чана чажаан, угаан эргээн кырган аза
Чаш төлүмче дапыңайнып орар чүмүл?

* * *

Куяк-шойну шугланыпкан сеткилицни соктадым,
Куйга бажым адыңнады кара кускун чаккырды.
Хуюкталдыр өде халыыр сеткилимниң согуну
Куяк-шойга дыгынмайн, чаңчарланып, сыйылды.

* * *

Балдырларым сириңейнип, ырбаза-даа,
Баскан изим «соглуп» каар деп кортсумза-даа,
Хөйүнүң оруу көктүг-шыктыг — делгем-даа бол,
Көшке-даштыг орук эки — тайгыр-даа бол.

* * *

Арткан-калган чылдарымда дыжым харап,
Амыр-шөлээн чурттап алза дээримге,
Ажы-төлдүң чымыш-ижи салбас-ла-дыр.

Дөөзүнүң уруун алыр, моозунуң өөн ээлээр
Төнмес-батпас ажылым-даа эңдерилген,
Дөмөк-дуза болзумза дээш, кызып чор мен.

ШҮЛҮКЧҮГЕ ЧАЛБАРЫГ

Сеткилицге шүлүк-ыры дешкилежип,
Челезинге, хөнезинге бастыктажып,
Шагжаң хөрээң бузуп каа дег, тырлып кээрге,
Саазынның «эдектери» сириңейнип,
Чалбыыш-өрттен сезинген дег, девидезин!
Сагыжыңда бузулган дош дызыңайнып,
Часкы хем дег, эриин ажыр чалгый бээрге,
Уян хөңнүң ээреминге чаштып чыткан
Уран ырның аялгазы чайгап кээрге,
Саазынның «эдектерин» хуюкталдыр

Чараш шүлүүң чаяап каар сен! Агаро-ой!³
Дүңгүр этсип, самын ойнаан азалар
Дүннү өттүр кудум хемдип келдилер:
— Алдар-биле сүржүп ойнаар Шүлүкчү
Аза-четкер уктуг болур — диштилер.
Чеди-Саңның дедир аастыг куюнда
Четкерлерим аалчым болуп хондулар.
— Аза сүрген чаянныг Хам, Шүлүкчү
Алышкылар оолдары — диштилер.
Алдар сүрген Шүлүкчүнүң сүддезин,
Аза сүрген дошкун Хамның кымчызын —
Угун-дөзүн диирең боду ыдыктааш,
Ушкарыпкан чоруур чүве дээнигай...

Декабрь 22-23, Ак-Довурак

* * *

Эзир-Кара «контрлап» турар шагда бижээн болза,
Эрге туткан хайырааты, шоодуп, чектеп — одааным дээш,
Шүлүктерим чыда кылгаш, дүжүлгеже шоглааным дээш
Шүүгү чери кара бажым оора долгап, шиидер ыйнаан..
Өскен-төрээн коммун намым «контрзуг» шүлүктер дээш
Өскээр шөлүп, эргем казып, адып-боолап кагбаза-даа:
«Чоннуң оруун, намның оруун соора баскан идегет!» дээш,
Чоон дытка аскан ышкаш, «боостаалап» турар боор оң..
Ам чүл ынчаш?! Эрге туткан хайырааты дүжүметтер
Албатым-даа, хөделим-даа эвес-тир дээш, чадаарда-ла
Дээдиниң дээдизи деп хүннүң-даңның чүдүп чоруур
«Деспизинге» чагатпазын, шүлүүм харын байыыр ыйнаан..

* * *

Ээн тайгаа туманныгда аскаштың,
Ээдерээш, азып-тенээн кижиге дег,
Шагда бижээш, элгеп каапкан шүлүүмнүң
Чадырында катап илгип келдим бе?..

---

³ «Курай-курай» дээн янзылыг кежик суустаан йөрээл дайгы сөзү, шаандагы хамнар алгыжынга хаая таваржыр.

Сактырымга, шак бо баглааш дөзүндөн
Шаап үнген шүлүк-аъдым изинге
Чаглак бербес чадырымның эжиинге
Чадаглааштың, калгып келген хире мен.
Дедир келген чоожайымның изинден
Дергилеп аар олча-кежик тыппаза,
Каяа, чүге чедирери билдинмес
Хайлыг шүлүк баспаан кокпа хайдынайн...

ХАРААЛЧА ЭРИИНГЕ ЧАГЫГ

Кадайынга өжээн хараан кылыктыг эр, эки бодан!
Хараалчаже шурай бээри чүден белен, бичии мана.
Өкпээргээштиң, өртемчейден чарлы бээри берге-ле ыйнаан,
Өштүглерниң өдү-баары чарылгыже, чурттап каары оон берге.

Шолук сеткил былдазынга шагжаң хөрээң бусту бээрге,
Шолбан сылдыс өжер эвес, хевээр чырып турар-ла ыйнаан.
Хензиг када бүддөнөшкен авыязын карак чажы
Кезээ мөңгө сени сактып чоруур эвес — кадар-ла ыйнаан..

«Ажыг-шүжүү» өөрүшкү бооп хуула бээр кадайыңның
Арын-нүүрү хемдип кээр деп бодаан болза — кенен-дир сен.
Көңгүс өске адаскага сени канчаар орнапканын
Көөр болза, хөөрүңге аңдарлы бээр чыгыгы боор сен.

Кадайыңның сеткил-хөңнүн өске хейге шаңнапканы,
Канчап билир, сенде болза билбейн барган шааң-на ыйнаан..
Өлешкин ыт огланырга, аскыр ыттар чызаалаарга,
Өжээн кылдыр бодап алгаш, «чоруй» барза, шоруң-на ыйнаан...

Кадайынга өжээн хараан кылыктыг эр, эки бодан!
Хараалчаже шурай бээри чүден белен, шүгдүнүп көр!
Өкпээргээштиң, өртемчейден чарлы бээри берге-ле ыйнаан,
Өштүглерниң өдү-баары чарылгыже, чурттап каары оон берге!

2007, ноябрь 27-28, Шагаан-Арыг

* * *

Чыжыргана тени ышкаш, шывай шавар
Шынныг сөзүң, аза-огу кадалган дег,
Арын-нүүрүн шиштезе-даа, кежи кылын,
Авыязын кижилерге дыынмайн барза,
Бачыт бойлаан өртемчейге хылыш ышкаш
Бады-шынны тыппас-тыр дээш, муңгарава!

Төөгү шагдан амдыгаа дээр ажыг шынны
Дөрже чалап, олбук чадып чорбаан болгай.
Кара сагыш, авыязын, чашпаа чорук
Каас-чараш даңгына бооп көстүр болгай.
Актыг шынны меге-хоптан ылгап чадап,
Алдагалдан угаан кирер — муңгарава!

* * *

Сагыш-хөңнүң, бусту берген көрүнчүк дег,
Чаңчарланып чаштай берзе, муңгарава!
Хөйнү көрүп, хөйнү бодап — хөлзеп чоруур
Хөрээң дөжү үүлезин шыдап чорда,
Көжээ даш дег, соок дош дег, көжүп калбаан
Хөөкүй чүрээң кулданыгга шыдашпайн,
Аарып, саргып, човулаңга чыгап чорда,
Арын-нүүрүң күзүңгүзү ойнап чорда,
Сеткил-хөңнүң мага-бодуң мурнай кыраан
Черниң чексээ эвес-тир сен, муңгарава!

2008, февраль, Шагаан-Арыг.

ШЫНААДА ЧАЙ

Шүдүнзе-даа шаптар болза, дары ышкаш
Сүдүрткейндир кыва бээр дег сагыңдырар,
Хараганнар бажы безин кургап калган
Кааң чайның иштик черге халалыын аар.

Шаашкактап, дешкилешкен инектерниң
Сайга-дашка дуюглары казырай-дыр.
Ынааларның аразынче сыңны берген
Ымыраалар эгиптээни дыңналы-дыр.

Кодан малын ээн тайгаа үптедипкеш,
Хоранныынга хойтпаан тиккеш, «ужуп» калган,
Дезип баткан тоол чурту чайлаан дүжөп,
Дензин ашак химиренип, ыглап чыдыр.

Иштик черниң изиг, ышкам шынаазында
Инек сүрген шаашкактар амырап тур.
Дагааларым сүрүп маңнаар тенек хава
Даамчырап, хөлегедө удуп чыдыр.

Черниң ыды «челер бүүрек» — кокай хамаан,
Селеме дег диджин шалып чоруур-ла ыйнаан...
Ийи буттуг «кокайлардан» коргуп, сестип,
Иштик черге чайлаарының халалыын аар.

2007, январь, Шагаан-Арыг

ЧАРАШ УРУГ ЧАДАГАНГА ОЙНАП ОРДА...

Чадаганның хылдарынга ээлгир
Чараш шевер салааларың чүгүрдү.
Текпиш кылган сарыг-сарыг кажыктар
Дешкилежип, самнап-ойнап, ырлашты.

Чадаганның уян хөөнүн эдерип,
Чамбы-дипти куду-сүнем эргиди.
Кайгамчыктыг аялганың күчүзү
Катап баспас оруктарым актады.

Анайлыымда авайымның ырлап каан
Аялгазы сагыш-хөңнүм арыглап,
Хүннүң-даңның чымыжындан сулараан
Күчү-күжүм — эрес чаңым эгитти.

Сактырымга, тептинер чер тыбылза,
Чамбы-дипти аңдара соп алгы дег,
Хөөремиккей, бардам, тенек чылдарым
Хөгжүмчү кыс алгап, йөрээп органзыг...

Часкы чуңгак чыды сиңген кажааның
Сарыг өдээн коптарышкан аалымга
Хүрең-кызыл чаактыгбайның авазы:
«Хүрегенниң күжүн көөр...» деп чаптаанзыг.

Аныяк кыс кырлаң ажыр чаштырга,
Ашак оолдар мени соондан ыдалап:
— Чикке барып, бажын дозуп көрем... — деп
Чир шоң дүжүп, каттыржып-даа турганзыг...

Амырактың эң-не баштай болчаанче
Аъдым дуюу дагжап бар-ла чытканзыг...
Алаш хемниң кадыргызы — хос-хөрек
Айдың дүне ховаган-даа чемнээнзиг...

Сактырымга, чадаганда аялга
Сарыыл кирбээн опчок шаамны коптарып,
Шамга киргеш, кончуг эр бооп аянзып,
Шаап турган языыл чоғум шоотканзыг...

Салааларның чүстер бүрү ырлап кээр
Чадаганга ойнап орар чараш кыс
Эндег, чазыг кылып чораан чылдарым
Эскиттерин — сорбу-балыын домнады.

Хуулгаазын аялганың сырыны
Куду-сүнем артыш-домун айызааш,
Сагыжымга оңмас-читпес челээшти —
Чаагай сеткил боодап чечээн тарыды.

Кула бениң кудуруундан хылдап каан,
Кударадып, эргеледип, чассыдар
Хөөнүн киирген чадаганның хылында
Хөңнүм тудуш хөрээм эдип олур мен.

Салааларның сайгыт бүрү ырлап кээр
Чараш уруг чадаганда ойнап ор.

Дудара МИЖИТ

КӨК ДЭЭРНИҮ АЙБЫЧЫЗЫ

Ийи көжегелиг, чээрби көргүзүгүлүг драма

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Көк-оол Виктор Шогжапович, 12-14 хар үезинде, 20-25 хар үезинде, бышкан назынында.

Долчаң азы Хам-кадай, Виктор Көк-оолдуң авазы.

Шивитпаа, 40-45 хар үезинде херээжен кижги.

Аарыг уруг, Шивитпааның уруу, 17-18 хар үезинде.

Арина Көк-оол, Виктор Көк-оолдуң өөнүң ишти.

Тока Салчак Калбакхөрекович, ТАРН-ның ТК-ның даргазы, сөөлзүредир Тыва АО болгаш Тыва АССР-ниң удуртукчузу.

Исполнев Иван Яковлевич, театр режиссеру.

Өлзей-оол Николай Өскеевич, Тыва АО-нуң культура килдизиниң начальниги, театр артизи.

Сарыг-оол Степан Агбаанович, ТАРШ-тың дайынчызы, тыва театрның директору, чогаалчы.

Чыргал-оол Алексей Боктаевич, театр артизи, композитор.

Мунзук Максим Мөңгүжүкович, ТАРШ-тың дайынчызы, театр артизи.

Мунзук Кара-кыс Номзатовна, театр артизи.

Коңгар Хүргүлек Байыскылаңовна, театр артизи.

Кенденбиль Екатерина Седип-ооловна, театр артизи.

Чарлакчы, концерт башкарыкчызы.

Аныяк кыс, Караның прототиви.

Самбажык, «Самбажык» деп шииниң кол маадыры.

Чинчи, «Самбажык» деп шииниң маадыры.

Бирги оол, бичии Көк-оолдуң эжи.

Ийиги оол, бичии Көк-оолдуң эжи.

Үшкү оол, бичии Көк-оолдуң эжи.

Шериглер, аныяк студийжилер, алдан-маадырлар болгаш өскелер-даа.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Ары-Торгалыгда тыва өг ишти. Өгнүң херээжен ээзи Шивитпаа,
Долчаң Хам-кадай, бичии Көк-оол олурад, орун кырында 17-18
хар үезинде аарыг уруг өйлөп-өйлөп дембээреп каап чыдар.

Ш и в и т п а а (Долчаңга). Харын аан, чаавай, силерниң өөңер
ээзи Шогжап акый бо ары тала чурттут, бистиң төреливис-даа киж
болгай. Черле харын бо ары-даа, өвүр-даа талада эң-не шыырак хам
—Долчаң чаавай силер-ле болгай силер. Бистиң бо Ары-Торгалыг
биле Өвүр-Торгалыгның аразында көжүп чурттап чоруур, боттуң
кижи бооруңарга, арт-сын ажыр силерни хооп, чалап алганывыс бо
ийин, чаавай.

Д о л ч а ң . Ийе, дуңмам, шынын чугааладың, багай акың сээң
адың адап, «Арыда Шивитпаа деп төрөл дуңмам-даа, Алды-
Шынаада өске-даа төрөлдөрүм эмгежок» деп чугаалаар чүвө. Черле
харын бо тайга-таңдының ол-бо талазында улус шупту тудуш төрөл
улус-ла болгай бис. (Оглунче көрнүр.) Бо оолдуң-даа кады ойнаар
эштери мында эмгежок-ла болгай. Ындыг ийик бе, оглум?

К ө к - о о л . Ийе, авай, эмгежок. Даштын мени манап турлар.

Д о л ч а ң . Чаа, эртен эштериң-биле кады ойнаар сен, оглум. Ам
үнө халааш, хүн кайы хире апарган-дыр, көрө каавыт, оглум.

К ө к - о о л . Чаа, авай. (Өгдөн үнө бээр.)

Д о л ч а ң . Өөң ээзи мени эккеп кааш-ла, кайнаар арлы берди,
Шивит? Кай барганы ол?

Ш и в и т п а а . Бичии-бачыы тудар-суйбаар киж
болгай, билбес
эвес силер. Кожайда аныяк уругнуң улузу келгеш, чалап ашарды
ышкакжыл. «Уруум бергедеп аарып тур, барып шыдавас мен, өске
тудугжудан чалап ап көрүңер» деп чадап кагды. Арай бергедеп
божуп чыдар уруг дээр чорду.

Д о л ч а ң . Тудугжу салымныг болганда, ындыг-мындыг деп ор-
байн, улуска буян чедирер ужурлуг киж
дир. Чорупканы шын-дыр
харын. Ол уругну божудуп, чаш төлдүң хинин кезип тургаш, бүдүрген
буяны бо чыдар уруунга-даа чаагай салдарлыг боорун канчап билир.

Ш и в и т п а а . Харын аан, чаавай. Өршээ хайыракан, ындыг-ла
болзунам!

Д о л ч а ң . Урууңнуң байдалын көрүң, билип олурад мен. Сүлдези
кудулап, сүнезини ыраксап турар уруг-дур. Ону канчап-чооп тургаш,
бээрлетпес болза, киж
болбас хире апарган амытан-на-дыр.

Ш и в и т п а а . Ынчап-ла көрүңерем, чаавай, буян болзун!
Хайыралыг уруумнуң харыксырап баксыраанын көөрүмге, кара
баарым ажыңнаар, хүннүң чырыы-даа кара дүмбей ышкаш апаар-
дыр. Таптыг-ла кижээ барып, ажы-төл төрүп чурттаар назыны кээрге,
канчап мынчап баары ол ирги?!

Көк-оол кирип кээр.

Д о л ч а ң . Кайы хире апарып-тыр, оглум?

К ө к - о о л . Хүн даг бажында олурупкан чүве-дир, авай.

Д о л ч а ң . Чаа, ам дээрезинде белеткенип турар арамда, ажа
бээр-дир. Хүн ажа бээрге, чугаалаар сен, оглум.

Долчаң туруп келгеш, хамнаар тонун, бөргүн кедиш, дүңгүрүн
хаптан ужулгап, отка дөгөп, кургадап, белеткенип эгелээр.

К ө к - о о л (*өгнүң эжишден бакылап көөр*). Хүн ажа берди, авай.

Д о л ч а ң . Чаа, оглум. (*Дүңгүрүн каш удаа хап шенеп көргөш,
алганып эгелээр.*)

Чарным бар дээш, чайганмадым,
Чаяан дөзүм чарлыы ындыг.
Эктим бар дээш, чайганмадым,
Эрээн дөзүм чарлыы ындыг.

Эдер дүңгүр сырынынга
Эстеп олур, халдып олур.
Кагар дүңгүр сырынынга
Халдып олур, эстеп олур.

Хээ-ле хевим кедип алдым,
Хей-ле-аъдым мүнүп алдым,
Дүңгүрлүтге дүүшпеңер,
Орталыгга ораашпаңар.

Таңдылар дег даайларым,
Тайгалар дег күүйлерим,
Адывысты адажыбылы,
Аъдывыска ушкажыбылы.

Аарыг уругнуң чанынга келгеш, хамнаар.

Дайлым дээрниң дамдызы мен,
Дамдың бурган шавызы мен.
Бойдус дээрниң богдазы мен,
Бойду бурган шавызы мен.

Алас-алас, алас-алас!
Адаам-биле өде халы.
Айлык черден тытты билир
Аштаан кара кускуннарым.

Харлыг сыннар ажар диве,
Калчаа далай кежер диве.
Аалыңдан үнүп чорба,
Аваң-ачаң өөн кагба.

Өгнүң иштин долгандыр шимченип тургаш, хамнаар.

Аалыңдан үнүп чорба,
Аваң-ачаң черин кагба.
Черже дедир бадып ор мен,
Челээш кырлап бадып ор мен.

Адар даңы адып келди,
Аалывысче чанаалыңар.
Аш-ла кара кускуннарым
Ам-на болгар, чедип келгер.

Торгу тондан чарлыылыңар,
Долдай тонну кедээлиңер.
Чараш тондан чарлыылыңар,
Чаргаш тонну кедээлиңер.

Авазы хамнаан соонда, черге олурф дүжерге, Көк-оол аякка
кудуң, белеткеп алган турган шайын дораан-на сунар.

Ш и в и т п а а . Оглуңарның пат өөрөнгөн деп чүвезин але, угбай.
Чаптанчыын мооң, аякка шайын безин баш удуң белеткеп аар шээй.
Д о л ч а ң . Ындыг чүве ийин харын. Мени-ле эдерип чоруур
болгаш, мээң базым бүрүзүн билир амытан-на болгай. (Эгиштевишаан,

аякта шайны пактагылаптар. Оон туруп келгеш, дүңгүрүн хаптап, хамнаар тонун ушгун турар.)

А а р ы г у р у г (*бажын көдүрүн, ковайын кээр*). Авай, суксаарымны, шайдан каям!

Ш и в и т п а а . Аа, богда, багай уруумну! Каш хондур аыш-чем-даа ишпээн-чивээн уруум «суксаарымны, авай» дидир шээй. Күжүр уруумну! Аштай бердиң бе, суксай бердиң бе, уруум? Аваң ам дораан чемгерип каар мен, уруум. Бо Долчаң чаавайның ачы-буянын кажан-даа утпайн, тейлеп чоруур сен, уруум! (*Аякка шай куткаш, уруунга ижиртип, амырап, өөрүп турар. Он Долчаңче көрнүп келгеш, ооң мурнунга дис кырынга олура дүшкеш, чалбарып-тейлээр.*) Аттыг-ла ачы-буянныг кижидир силер! Силерниң баскан изиңерге чалбарып-тейлеп, бүгү назынымда алгап-йөрээп чоруур мен!

А а р ы г у р у г . Каяа турганымны-даа, чүү болуп турганын-даа билбес, сагынмас-тыр мен. Чүү болуп турду, авай? Канчап бардым?

Ш и в и т п а а . Өршээ, хайыракан! Өске оранче чоруй-ла баар частың, уруум. Дыка үр үе иштинде улус-даа танывайн, өлүг-дириг аразында дембээреп шаг болдуң. Бо Хам-кадай, Хам-кадай даадым, кончуг улуг буянныг чаян дөстүг Долчаң чаавай эвес болза, олчаан баар турдуң. Өөрүп четтирдим деп тейле, уруум!

А а р ы г у р у г . Силерниң чугааңарны сактып ор мен, кырган-авай. «Аалыңдан үнүп чорба, аваң-ачаң өөн кагба!» деп турдуңар. Өөрүп четтирдим, кырган-авай! (*Чалбарып-тейлээр деп оралдажып орар.*)

Д о л ч а ң . Чаа, уруум, сен чыт-чыт! Күш кирип, дыштан! (*Шивитпаага.*) А сен, Шивитпаа, ол деңгел чок кижини албадава, уруг! Анаа чытсын! Ам ажырбас, урууң удавас туруп, кылаштай бээр. (*Аарыг уругнуң бажын суйбаар.*) А сен, уруум, хөй ажы-төлдүг бооп, узун назы назылаар сен! Хам-кадайның сөзү шын-на болган-дыр деп назыдап кырый бергеш, угаап, билип каар сен.

Өгдө улус шайлап, чемненип, чугаалажып олурар. Оожум хөгжүм. Караңгылаашкын.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Ары-Торгалыгда хая-даштыг даг баарында Көк-оол эштери-биле турар.

Б и р г и о о л . Эй, аал, Көк-оол, бо өгдө төрөлдөп чедип келдиңер бе?

К ө к - о о л . Чок. Оларның уруу аарып турар чорду. Авамны хооп алганы ол ыйнаан.

И й и г и о о л (*бирги оолга*). Дүннү өттүр дүңгүр түккүңейнип тура хонду чоп, дыңнавадың бе?

Б и р г и о о л . Та, чүү-даа дыңнавадым. Дүүн кежээ Көк-оолду кый дээримге, «эрген-эрген» деп кааш, өгже кире халый бээрге, чалгаарааш, чана бердим.

Ү ш к ү о о л . Сен удуй бээриңге, чаныңга буга-даа бустадыр, боо-даа этсир болза, одунмас боор сен аа? Аваң, ачаң сени «уйгу хавы» дээр ийик бе?

Б и р г и о о л . Сен бодуң дүңгүр даажын база дыңнаваан кижичордуң чоп.

Ү ш к ү о о л (*аныяк чылгычы эрлер өтпүнүн*). Сен ышкаш хаарыктап чыдар харык чок ийин, аал. Аалга эвес, ыракка хондум. Кокай кежээлеп турар апарган, чылгыга хонмас болза, талаар ийин, аал.

И й и г и о о л . Ча-чаа, бот-бодуңарны бөгүн чаа көрүп каан эвес силер! (*Көк-оолга*.) Көк-оол, эй, аал, ол аарыг угбай канчалды?

К ө к - о о л . Өлүп чыткан боду дирлип келди. Шайлап, чемненип, каттырып орар апарды.

И й и г и о о л . Кижичыңчаар хамнаптар турган болза аа. Сен шыдаар сен бе?

К ө к - о о л (*тенектенип*). Ында чүү боор, көңгүс амыр чүведир ийин.

И й и г и о о л . Ам дораан шыдаар сен бе?

Ү ш к ү о о л . Че, көргүзүп көрөм, аал!

К ө к - о о л . Че, ыңдыг болза, кедээр туруңар, эрлер!

Көк-оол авазын өттүнүп алганып, көзүлбес дүңгүрүн соктап, халып, шурап эгелээр. Оо тенектенип, каттырынчыг кылдыр «хамнап» турары иддең. Эштери ону көргөш, каттырып, кады тенектенип эгелээр.

Көк-оол. Дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң!

Чарным бар дээш, чайганмадым,

Чаяан дөзүм чарлыы ыңдыг.

Дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң!

Эктим бар дээш, чайганмадым,

Эрээн дөзүм чарлыы ыңдыг.

Дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң!

Хенертен үшкү оол кыдыында бир чүве эскерип кааш, эштерин тырткылапканш, ынаар имнээр. Оолдар ол угже көре каапканш, дезип маңлап чоруй баар.

Көк-оол оларның дезипкенин-даа эскербейн, карактарын шийип алган «хамнап» туруп каар. Ооң чанынга авазы чедип келгеш, оглунче ыгыт чок көрүп турар.

К ө к - о о л . Дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң!
Эдер дүңгүр сырынынга
Эстеп олур, халдып олур.
Дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң!
Кагар дүңгүр сырынынга
Халдып олур, эстеп олур.
Дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң, дүң-дүң!

Көк-оол олура дүшкеш: «Шай, шайдан, дүрген» дээш, карактарын ажыдыпканш, авазын көрүп кааш, девидеп тура халыыр.

Д о л ч а ң . Бо канчап турарың ол? Мени өттүнүп, кочулап тур сен бе?

К ө к - о о л . *(бажын халайтып алгаш)*. Чок, авай. Анаа...

Д о л ч а ң *(оглунуң чанында инек-даш кырынга олуруп аар)*. Хамнаары дээрге тенектенир оюн эвес-тир, оглум. Ооң-биле кайы хамаанчок үрелдежил болбас! Кончуг чүвелерни шынап-ла кый деп алзыңза, канчаар сен? Олар-биле канчаар чугаалажырын, чүнү канчаарын билир эвес сен! Анаа-ла кый деп аарыңга, хай-бачыдын халдатса, канчаар сен?! Мээң чаяаным сеңээ дүжер болза, назы-харың, угаан-медерелиң быжып кээрге, орууң ажыдып бээр мен. Амыр эвес, човулаңныг салым-үүле-дир ол! Моон соңгаар ынчанма шүве, оглум!

К ө к - о о л . Чаа, авай. Угааным кажан быжа бээр ирги, авай?

Д о л ч а ң *(каттырар)*. Ажырбас, оглум, быжар үезинде быжа бээр. Чүгле дыка орай эвес-ле болза, ажырбас. Чүгле харын...

К ө к - о о л . Чүгле кандыг, авай?

Д о л ч а ң . Чүгле харын удавас үе-шагның эргидези болур, улус-чоннуң амыдырал-чуртталгазы өскерлир хевирлиг чүве бо, оглум.

К ө к - о о л . Канчаар өскерлир?

Д о л ч а ң . Дайын-чаа, өлүм-чидим болур. Боду халыыр демир тергелер маңнажып, дээрге демир куштар ужуп эгелээр. Хааннар, нояннар буурап, сүзүк-чүдүлге чүдереп, лама, хамнарны хоруп, хоругдап эгелээр.

К ө к - о о л . Ону канчап билип кааптың, авай?

Д о л ч а џ . Карактарымда көстүп тур, оглум. Чуртталга өскерлир. Мону сактып ал, оглум! Че, өгже бараалы, шайлап, чемненип ал.

Долчаџ оглун чедип алгаш, чоруй баар. Дүвүренчиг, коргунчуг хөгжүм оларны үдеп туруп каар. Караңгылаашкын.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Сцена караңгы. Шериг марш хөгжүмү дыңналып кээр. Сцена чоорту чырып кээп турда, чыскаалып алган шериглер марштап үнүп кээр. Шериглерниң бажында аныяк Виктор Көк-оол, аразында Оюн (Максим) Мунзук, Степан Сарыг-оол марштап чоруур. Хөгжүм соксаар.

В и к т о р К ө к - о о л . (командылаар). Взвод! Чаңгыс черге кылаштап, марш! (Кезек болгаш.) Взвод! Тур! Солагай тала, эргил! Деңнежиңер! Томаанныг! Суладаңар! Эштер дайынчылар, бөгүн силерни сөөлгү катап командылап турарым бо. Даарта силерге чаа взвод командири таныштырар. Чаа командирниң мурнунрга адыңар сыкпас-ла боор силер, мээң арным кыспас-ла боор. Ам силер-биле байыражып турарым бо-дур.

О ю н М у н з у к . Эш командир! Анаа дайынчы Мунзук. Айтырып болур бе?

В и к т о р К ө к - о о л . Айтырыңар, эш Мунзук.

О ю н М у н з у к . Ынчаарга шериглер мурнунга бистиң оюн-көргүзүүвүс мооң-биле соксаары ол бе?

В и к т о р К ө к - о о л . Чок. Соксавас. Мен чогулда, силер боттарыңар база уламчылап артар силер деп идегеп тур мен. Чүге дээрге бистиң оюн-көргүзүүвүс дайынчыларның хей-аъдын көдүреринге эргежок чугула.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Эш командир! Анаа дайынчы Сарыг-оол. А силер өрү депшиир силер бе? Азы кайнаар баар деп тур силер?

В и к т о р К ө к - о о л . Чок, эш Сарыг-оол, депшиир-даа эвес ийин. Москваже аъттаныптар деп тур мен. Чөөн чүк улустарының коммунистиг университетинче өөренип чоруурларның санынче кирдим.

О ю н М у н з у к . Москва!.. Аас-кежик!.. Бо кижги база Москваны барып көргөн болза!..

В и к т о р К ө к - о о л . Ажырбас, эш Мунзук, күзел күштүг-ле болза, бүде бээр. Силер база Москвага өөренир силер! (Шуштузунга.) Эштер дайынчылар! Моон-даа соңгаар революстуг серемчиледи

кошкатиайн, дайынчы билеткелиңерни күштедирип, арат чонга
пынчы бараан бооруңарны күзедим! Тараңар!

Шериглер тарай бээр. Виктор Көк-оолдуң чанынга Степан
Сарыг-оол биле Оюн Мунзук чедип кээр.

О ю н М у н з у к . Москваже кижиге бүрүзүн кайын чорудар,
чүгө шилиттинген улусту чорудар-ла болгай. Силер дээш өөрүп,
изиг байыр чедирип тур мен, эш командир!

В и к т о р К ө к - о о л . Бөгүндөн эгелеп силерниң командириңер
эвес-ле болгай мен. Анаа адым адаар болза, эки ыйнаан. Мен база
дыка өөрүп тур мен. Шыны-биле чугаалаарга, мени та чорудар, та
чорутпас деп улуг-даа идегевейн турдум. Ынчангаш силерге чүнү-даа
чугаалавайн чоруп турганым ол. Степан, мээң авамның дугайында
дыңнаалап каап, арга тыптыр болза, хайгаарап, карактап каап турар
сен шүве.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Ынчанмай канчаар, Көк-оол, Көк-
оол даадым, Виктор Шогжапович. Силерниң аваңар дээрге мээң
бодумнуң хиним кескен авам ышкажыл, билбес эвес силер.

В и к т о р К ө к - о о л . Харын, ону база бодааш, чагып турарым
ол-дур ийин.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Сагыш човаваңар, ажырбас. Харын,
эки өөрөнгөш, чедишкинниг эеп чанып кээриңерни күзедим! Эглип
келгөш, чазак-чагырга-даа, нам-даа шугумунга депшип, даргалай бээр
боор силер, Виктор Шогжапович!

В и к т о р К ө к - о о л . Ону амыдырал көргүзө бээр ыйнаан.
Амгы үеде байгы-ла бодалым — бар шаам-биле кызып-кылайып
тургаш, эртем-билиг чедип аары. Силерге база ону күзөп тур мен!

Үжелээ хол тутчуп, куспактажып турар. Ыры дыңналыр.

Улуг-Хемниң чыварынга
Уйгум сергеп алыр дээн мен.
Улуг черге — Москвага
Угаан кирип алыр дээн мен.

Караңгылаашкын.

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Кызылада совет хамаатылар клубу. Концерт болуп турар.
Сценаже чарлакчы үнүп келгеш, кулиса артынче көргөш, холу-
биле ынаар айтып, ам чаа үнө берген артисти катип чалап турар.
Артист үнүп келгеш, мөгөйип турар.

Ч а р л а к ч ы . Похлопаем артисту еще раз! (*Артистке.*)
Благодарим вас за эту чудесную песню! (*Артист чоруй баарга, зал-
че.*) Уважаемые зрители, дорогие друзья! Сегодня клуб советских
граждан города Кызыла посетил очень интересный молодой человек.
Это студент университета трудящихся Востока Виктор Кок-оол!
Помимо отличных способностей к учебе, в нем проявились еще
и незаурядные артистические таланты. И мы предлагаем вашему
вниманию грузинскую лезгинку в исполнении Виктора Кок-оола!

Хөгжүм дыңналып эгелээр. Сценаже грузин национал хей
кеткен Виктор Көк-оол самнавышаан үнүп келгеш, лезгинканы
күүседир. Виктор Көк-оол күүселде соонда көрүкчүлөргө мөгөйгөш,
сценадан чоруй баарга, Чарлакчы ону катип кый дээр.

Ч а р л а к ч ы . Виктор Кок-оол! Талантливый студент Виктор Кок-
оол! (*Виктор Көк-оол сценаже катип үнүп келгеш, мөгөйип турда.*)
Благодарим вас за этот зажигательный танец! Скажите, пожалуйста,
где вы научились так хорошо танцевать? И, вообще, расскажите о
себе, о Москве, об учебе!

В и к т о р К ө к - о о л . Начинать рассказ с самого себя как-
то неудобно. Поэтому начну с Москвы. Москва — самый великий
и прекрасный город на земле. Никаких стихов и песен не хватит
для того, чтобы воспеть Москву! Я очень часто хожу на Красную
площадь, люблюсь Кремлем, поклонился Мавзолею Владимира
Ильича Ленина. Все мы, тувинские студенты, учимся очень хорошо,
стараемся вобрать в себя как можно больше знаний, впитать в
себя культуру великого русского народа. Я очень люблю посещать
театры, особенно большой академический театр Москвы. Также
люблю ходить на встречи с писателями. И я очень счастлив, что на
этих встречах видел Максима Горького и Владимира Маяковского.
Я участник кружка самодеятельности нашего университета. Там и
научился танцевать. Могу и «яблочко» исполнить. Мечтаю, окончив
университет, поступить в институт театрального искусства имени
Луначарского.

Ч а р л а к ч ы . Виктор, благодарим вас за этот интересный

рассказ! И от себя лично, и от имени всех зрителей желаю вам, чтобы ваша мечта воплотилась в жизнь!

В и к т о р К ө к - о о л . Благодарю! (*Мөгөйгөш*, кулиса артынче үнс бээр.)

Ч а р л а к ч ы . Ну а мы продолжаем представление...

Караңгылаашкын.

БЕШКИ КӨРГҮЗҮТ

Өвүр-Торгалыгның девискээри. Дус-Даг чаны. Улуг хап биле дүңгүр чүктеп алган Долчаң, ооң соондан бир тыртыг кылдыр баглап каан кургаг будуктар чүктеп алган Виктор Көк-оол чедип кээрлер. Долчаң бир улуг даш кырынга олуруп аар. Оглу чүктешкизин черге салгаш, авазының чүү дээрин манап турар.

Д о л ч а ң . Чаа, оглум, бээр олур. Ада көрбээнин оглу көөр дээри-даа шын-дыр көрөм, оглум. Барып-барып мээң оглум каш-каш артсын ажып, оран-делегейни одурту көөр деп кым бодап чораан боор. Улуг черге — Москывага өөренирге, кандыг-дыр, оглум?

В и к т о р К ө к - о о л . Ону чүү деп, кандыг сөстөр-биле чугаалаар боор, авай. Тоол-домак чүве-ле чорду. Дыка хөй чаа чүвени көрдүм, хөйнү өөренип чор мен. Харын чүгле...

Д о л ч а ң . Харын чүгле кандыг, оглум?

В и к т о р К ө к - о о л . Харын чүгле сүзүк-чүдүлгени улус-чоннуң угаан-медерелин эддередир хоозун чүүл деп өөредиг тергиидеп турар-дыр. Бичиимде сээң чугаалаан сөстериң ол-ла хевээр бүдүп турар апарды. Машина деп оттуг-терге, ужар-хеме дугайында база өттүр-ле чугаалаан-дыр сен, авай...

Д о л ч а ң . Чүү чүве хөрээң өйүп чор, оглум?

В и к т о р К ө к - о о л . Кара чажымдан тура сээң чүнү кылып, улуска кайы хире буян чедирип чорааныңны көрүп өскен болгаш, сүзүк-чүдүлгени хоозун дээрге, иштимде чөпшээрешпес-тир мен, авай. Сактырымга-ла, сени бактап, сени кочулап турган ышкаш боор-дур. Ынчалза-даа ону улуска чугаалавас, кымга-даа көргүспес-тир мен.

Д о л ч а ң . Чаа езунуң хоойлу-дүрүмү-дүр, оглум. Ооң-биле маргышпа! Ажырбас, шаг-үениң эргилдези деп чүве бар. Ооң аайы-биле амыдыралдың хевири каш-даа катап, канчаар-даа өскерлир. Кижилер сүзүк-чүдүлгеже катап эглип кээр үе база чедип кээр.

В и к т о р К ө к - о о л . Сагыш-хөңнүм чажырып, ызыртынып алгаш, ыыт чок чурттаар мен бе, авай?

Д о л ч а ң. Чок, сен дөмей-ле хамнаар сен, оглум. Чүгле сээң хамнаарың бир өске аян-хевирлиг боор. Та кандыг боор, ону орта көрбейн тур мен. Чаа, ам ол ыяжың дуу аңаа оттан ужудувут, оглум.

Виктор Көк-оол ыяжын алгаш, кулиса артынче чоруй баар.
Долчаң хавындан хамнаар тонун, бөргүн ужулгаш, хамнаар
кылдыр кеттинип турар.

В и к т о р К ө к - о о л (*авазының чанынга келгеш*). Чаа, авай, от өөскүй берди.

Д о л ч а ң. Чаа, оглум.

Долчаң дүңгүрүн тудуп алгаш, «от хып турар черже» — кулиса артынче чоруй баар. Кезек болганда, дүңгүрүн соктап, алганын чедип кээр.

Д о л ч а ң. Хээ-ле хевим кедип алдым,
Хей-ле-адым мунуп алдым,
Дүңгүрлүгге дүүшпеңер,
Орталыгга ораашпаңар.

Дайлым дээрниң дамдызы мен,
Дамдың бурган шавызы мен.
Бойдус дээрниң богдазы мен,
Бойду бурган шавызы мен.

Ажы-төлүм салым-чолун
Алгап тур мен, йөрээп тур мен!
Хайлыг бачыт халдатпаңар,
Хайгаараңар, карактаңар!

Аас-дылга дужактатпайн,
Аар-бергээ эриидетпейн,
Баскан буду тендиш дивейн,
Бажы бедик чорзуннар-ла!

Долчаң хамнап дооскаш, улуг даш кырынга олуруп аар.

В и к т о р К ө к - о о л (*хаптан көгээржик биле аяк ужулгаш, шайны аякка куткаш, авазынга сунар*). Ма, авай, шайдан пактавыт.

Д о л ч а ң (*аякта шайны пактагылапкаш, аякты дедир сунар*). Чаа, оглум, сөөлгү катап хамнааным бо-дур.

Виктор Көк-оол. Сөөлгү катап? Чүгө, авай?

Долчаң (хамнаар тонун, бөргүн ужулбушаан). Улустуң чаа амыдыралыңга шаптык болбас мен. Ажы-төлүм силерниң орууңарга моондак болбас мен. Оон башка Хам-кадайның ажы-төлү дээш силерни база кызып-кыйып эгелээр. Сөөлгү катап хамнаарда, силерниң салым-чолуңарны йөрээш кагдым, чүден-даа кортпайн, ынчалза-даа оваарымчалыг чоруңар! Бүгү чүвө эки болур! Ам хая көрнүп ал, мен бо дүңгүрүмнү, ээрен дөзүмнү отче кааптарым ол.

Долчаң хамнаар тонун, бөргүн, дүңгүрүн тудуп алгаш, «от хып турар черже» — кулиса артынче чоруй баар. Кезек болганда, бажы халайып, көзүлдүр-ле кырып, күдүе берген чедип кээр.

Долчаң. Чаа, ол-ла, болган!

Виктор Көк-оол (аавазынче көрнүп кээр). Авай! Канчап бардың, авай? (Авазыңга халып чеде бергеш, эктин тудуп турар. Оон авазының арнынче топтап көргеш, ооң мурнунга дискек кырыңга олура дүжөр.) Авай, канчап мынчаар карак чивеш аразыңда кырып калдың?!

Долчаң. Ажырбас, оглум! Силерге-ле багай чүвө болбас болза, аксым-кежии ол! Меңээ оон өске чүү-даа херекчок! (Арнын адыштары-биле дуглап алгаш, чүгле эгиннери сиринейини ыт чок ыглап турар.)

Виктор Көк-оол. Авай! Күжүр авай! (Авазының буттарындан куснактанып алгаш, оожум ишкирнип ыглай бээр.)

Караңгылаашкын. Аар болгаш кударанчыг хөгжүм дыңналып чыдып каар.

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

ТАРН-ның ТК-ның даргазы Салчак Токаның кабинетиди. Салчак Тока Иван Исполнев-биле ооң мурнунда эгелээн чугаазын уламчылап олурар.

Салчак Тока. Вот такие задачи стоят перед нами, уважаемый Иван Яковлевич. И мы очень надеемся на вашу помощь!

Иван Исполнев. Да, я очень хорошо понимаю вас, уважаемый Салчак Калбакхорекевич. Строительство новой революционной культуры — задача непростая.

Эжик соктаан соонда, кабинетче Виктор Көк-оол кирип кээр.

Виктор Көк-оол. Болур бе, дарга? Экии, Салчак Калбакхөрекович! (*Исполнени эскерин кааш.*) Здравствуйте! (*Салчак Токага.*) Силерниң кыйгырткан аайыңар-биле чедип келдим, дарга.

Салчак Тока. Экии, Виктор Шогжапович! Кириңер! Вот знакомтесь, это советский театральный режиссер Иван Яковлевич Исполнев, приглашенный в Туву для того, чтобы он помог нам в деле культурного строительства. А это студент театрального института имени Луначарского Виктор Кок-оол. Он уже окончил Коммунистический университет трудящихся Востока и решил продолжить свое образование уже по линии театрального искусства. Вот такие у нас кадры, одного высшего образования им уже мало.

Иван Исполнев (*Көк-оолче холун сунгаш*). Очень приятно, коллега! Иван Яковлевич.

Виктор Көк-оол (*Исполнениң холун туткаш*). Виктор. Мне тоже очень приятно, хотя я пока еще готовлюсь стать вашим коллегой. Мне еще долго учиться.

Салчак Тока. Вот как раз об этом будет наш разговор, Виктор Шогжапович. Вам придется прервать обучение в институте. Мы вас отзываем.

Виктор Көк-оол. Как, Салчак Калбакхөрекович?! Но я так мечтал об этом! Ведь туда поступить тоже непросто было... Дайте, пожалуйста, мне окончить институт!

Салчак Тока. Я вас понимаю, но и вы поймите нас. Разве вы не знаете, что еще в 1935 году восьмой Великий Хурал принял решение о создании государственного тувинского театра? А для этого необходимо создать театральную студию, где будут обучаться будущие артисты. Вот вы и будете одним из преподавателей этой студии. Вы владеете и тувинским, и русским языками, и будете хорошим помощником Ивану Яковлевичу.

Виктор Көк-оол. Но, Салчак Калбакхөрекович, у нас же много людей, владеющих и русским, и тувинским языками. Может, я все-таки продолжу учебу?

Салчак Тока. Но у вас имеются еще и основы театрального образования. И вообще это решение Центрального Комитета Тувинской народно-революционной партии! Вы меня поняли?

Виктор Көк-оол. Понял, товарищ секретарь Президиума Центрального Комитета Тувинской народно-революционной партии!

С а л ч а к Т о к а . Ну, зачем так официально?! Поняли и хорошо. Скоро приедут еще товарищи Аксенов, Шатин, Израилевич и другие. Все они будут работать с вами. А теперь будем знакомиться с будущими студийцами. *(Телефонуң даңазын көдүргөш.)* Аныяктарны бээр чалаптыңар!

Эжик ажыттыңан соонда, Оюн Мунзук, Оюн Кара-кыс, Алексей Чыргал-оол, Николай Өлзей-оол болгаш өскелер-даа кирип кээр.

Ш у п т у . Экии, дарга! Экии!

С а л ч а к Т о к а . Кириңер-кириңер, оолдар, кыстар! Таныжып алыңар, театр студиязыңга силерни өөредир башкыларыңар бо-дур. Эш Исполнев Иван Яковлевич. *(Исполнев туруп келгеш, бажын согаш кылып каар.)* Эш Көк-оол Виктор Шогжапович. *(Көк-оол мөгөйшп каар.)* Өске башкыларыңар чоокку үеде чедип кээр. Кызымаккай өөренип тургаш, эки артистер болуп, тыва театрның таваан тургузарыңга үлүг-хууңарны киирер боор силер деп идегеп тур мен, эштер! *(Исполнев биле Көк-оолга.)* А теперь, товарищи, я попрошу вас приступить к выполнению своих обязанностей. Желаю успехов! До свидания!

Шупту үне бээр. Салчак Тока оларның соонче көрүп тургаш, олудуңга барып олуруп аар. Ыржым. Караңгылаашкын.

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Кызыл хоорай. Ортулукта сесерлик. Виктор Көк-оол биле Степан Сарыг-оол узун сандайда чугаалажып олурар.

В и к т о р К ө к - о о л . Мындаа сээң берип кааның чаа шүлүүң угаанымдан үнмейн, сагыш-сеткилди хөлзедип туруп берди. Бо хүннерде орта уйгу-даа удувадым.

С т е п а н С а р ы г - о о л . «Байлак чуртум» деп шүлүк бе?

В и к т о р К ө к - о о л . Ийе, ол-ол! Кыйгыра каавыдам, Степан Агбаанович! Оода эге одуругларын-даа болза.

С т е п а н С а р ы г - о о л .

Көвей хемнер кедээзинден чуглуп баткаш,
Хөглүг, омак шимээн-дааштыг ырлап чыдар,
Чойган, пөштүг мөөрүктерден эдектелген,
Торгу-маңнык хээзи дег, каас чуртум,
Тодуг чоруум сенде болгаш, ынак-тыр мен.

Виктор Көк-оол. Ол-ол! Каракка көстүп кээр окур-хевирлерни сээң сөстериң аайы-биле эдерти көрүп-көрүп кээримге, мындыг хевирлиг аялга төрүттүнүп келди. Дыңнап көрөм! (Ол-ла одуругларны бодунуң чогаадып алган аялганы-биле ырлаар.)

Степан Сарыг-оол. Адырам-адырам! Кандыг, кончуг онза аялга боор?! Мээң сөстөрүм бир тускай үннүг дыңналып келди. (Карманындан саазын уштуп эккелгеш, чада туткаш, көрүп турар.) Ам база ырлап көрүңерем!

Виктор Көк-оол (база-ла карманындан саазын уштуп эккелгеш, ынаар көрбүшаан ырлаар).

Чиндигир көк көктүг-шыктыг шынааларда
Аъттыг кижиге көзүлбейн баар терең сизген,
Чиргилчинниг ховуларда арбай, тараа,
Алдын өңнүг далай ышкаш, чалгып чыдар:
Күжүр чуртум, чараш чуртум, байлак чуртум,
Күштүг чоруум сенде болгаш, ынак-тыр мен.

Степан Сарыг-оол эгезинде ону эдертир думчуктап, аялганы сактып ап тургаш, үнүн кадып, ырай бээр.

И й и л э э .

Эрткен кижиге мактап ханмас элбек аңнар
Эзим-каскак, каыттар, сыннар шыва берген.
Аңгыр-казы, айлаң-кужу дүне-хүндүс
Амыранчыг аян ырын ырлажып кээр
Эргинелиг эки чуртум, хөглүг чуртум,
Эрес-омаам сенде болгаш, ынак-тыр мен.

Степан Сарыг-оол (Виктор Көк-оолге ыт чокка көрүп туруп-туруп). Сактырымга, мындыг чараш аялга черле дыңнап чорбаан ышкаш-тыр мен. Мээң шүлүүмнү ынчаар чоок хүлээптер деп бодавадым. Чаа төрүттүнген ырның ада-иези дег авторлары апарган ышказыл бис.

Виктор Көк-оол. Индыг-ла болган-дыр, Степан Агбаанович.

Степан Сарыг-оол. Барып-барып силер-биле кады ырның авторларының бирээзи болуру — меңээ улуг алдар-дыр, Виктор Шогжапович!

Виктор Көк-оол. Аныяк артистерге өөреткеш, ырладып көрзе, чүү деп бодаар сен? Аныяк артистерни өөредип турар болгаш, оларга чаа-чаа материал чыып бээрин үргүлчү бодаар апарган кижиле болгай мен.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Шынап-ла саналдап көөр-дүр. Оон артык чараш ыр кайын тыптыр боор.

В и к т о р К ө к - о о л . Ынчаарга доп-дораан базып ораал!

Ийилээ ырлавышаан, боттарының ырындан хей-аът кирип кылаштаптар. Караңгылаашкын.

СЕСКИ КӨРГҮЗҮГ

Виктор Көк-оолдуң бажыңы. Дүн. Стол кырында лампа чырып турар. Стол артында Виктор Көк-оол бижиттинип олурар. Ам чаа бижип каан чүүлүн номчуп көргөш, «аа!» деп алгыра каапкаш, саазынны ора тырткаш, стол чанында урнаже киир октаптар.

В и к т о р К ө к - о о л . Бо төөгүнү канчаар-даа бижиirimге, черле хоржок, сагыжымга четпес кандаай чоор?! «Чалым-Хаяны», «Эки хүннү», «Маны-Караны», «Алдын Чечекти»-даа бижип тургаш, мынчаар бергедешпээн кижии мен. Төрээн черимниң улузунуң төөгүзү болгаш, ындыг ирги бе? *(Туруп келгеш, аай-дедир кылаштавышаан ырлаар.)*

Торгалыгның кадыр арты
Долу чокка чыдар эвес.
Дозур кара уруглары
Домак чокка чарлыр эвес.

Эх, төрээн чонумнуң ырларының чаражын! Кижии аңаа чедир чогаадып шыдаар чүве ирги бе? *(Сандайынга барып олуруп, катап тура халып, аай-дедир кылаштап тургаш, бир-ле аялганы думчуктап, ол-бо өскертпишаан ырлап-ла турар.)* Адыр-адыр! Бо-дур! *(Ырлаар.)*

Адыр терек сен-не-дир сен,
Авам ышкаш угбам эккел.
Ирик терек сен-не-дир сен,
Ием ышкаш угбам эккел.

Стол артынга олура каапкаш, катап ырлавышаан бижип ап олурар. Ол үеде ооң чанынга тыва хептиг, арнын дуй аржыырданып алган аняык кыс кижии чедип кээр. Виктор Көк-оол бажын көдүргөш, ол кыс кижини көрүп каар.

В и к т о р К ө к - о о л . Ойт! Кымыл бо? Канчап бээр кирип келдиңер? Кым силер, дуңмам?

А н ы я к к ы с . Дуңмам дээриңге, кайын боор. Сээң төрүттүнер мурнуңда-ла бо чырык өртемчейден чоруй барган кижидир мен.

В и к т о р К ө к - о о л . Өлгөн кижиде? Таанда! Канчап бээр кирип келдиңер!

А н ы я к к ы с . Бодуң алганып ырглап тургаш, мени улуг уйгумдан оттуруп, кый деп алдың ышкажыл.

В и к т о р К ө к - о о л . Чок, мен силерни кый дивээн мен. Кым силер?

А н ы я к к ы с . Кымның төөгүзүн бижип чадап олуруп ийик сен? Ол кижиде мен-дир мен! Ам билдиң бе?

В и к т о р К ө к - о о л . Кара? Кара бе? Шынап-ла бе? Таанда. Бүзүревес мен!

А н ы я к к ы с . Бүзүревес болзуңза, моон соңгаар бо ырыңны ырглава! Ол ырың-биле мени оттуруп, кыйгырба! Ынчан сеңээ келбестей бээр мен. Эх, хайыраан-на ботту аар! *(Чоруй баар.)*

В и к т о р К ө к - о о л . Аа? Чүү дидиңер? *(Аныяк кыстың соонче көрүп тургаш, бажын силгиш.)* Бо канчап бардым? Сээдеңнээр деп барбаан мен бе? Дүн-хүн дивейн, уйгу-дыш чок ажылдаарга, ол-дур ам, каракка үен-даян чүве көстүп турар апарган. Удуп дыштаныр болза, эки-дир. Эх, хайыраан-на ботту аар! Демги уруг ынча диди чоп. Адыр-адыр! Ол-дур, ол-дур, бо келди! *(Стол артынга олурупкаш, харамдыгып дүргөн-дүргөн бижиттинип эгелээр.)*

Ооң ам чаа чогаадып алганы «Караның ырызының» аялгазы дыңналып турар. Караңгылаашкын.

ТОСКУ КӨРГҮЗҮГ

Сценада репетиция үези. Иван Исполнев режиссерлап, Виктор Көк-оол дузалажып турар. Караның ролюнда Кара-кыс Мунзук, Уранның ролюнда Хүргүлек Коңгар, Салбаккайың ролюнда Екатерина Кенденбиль, Седиптиң ролюнда Алексей Чыргал-оол, Сарыг-Ашактың ролюнда Николай Өлзей болгаш өскелер-даа бар. «Хайыраан боттуң» сестерин, шимчээшкиннерин сайгарып турары илдең.

И в а н И с п о л н е в . Дорогие мои, давайте еще раз уясним для себя, что судьба и переживания Кары никого из вас не должны оставлять равнодушным. Николай Өскеевич, вы упорно гнете свою линию! Что для Сарыг-Ашака важнее? Вот-вот. А переживания Кары он считает блажью. И это правильно. Где это видано, чтобы женщина

бунтовала?! Хургулек Байыскылановна и Екатерина Седип-ооловна, вы очень хорошо поняли свою задачу, к вам особых претензий нет. Ваши героини — совсем еще подростки, они такими и должны быть. Алексей Боктаевич, ваш Седип должен быть немного решительнее. Хорошо? Как вы думаете, Виктор Шогжапович? Все вроде бы хорошо, но чего-то не хватает.

В и к т о р К ө к - о о л (*Исполнелке*). Да, вы правы. Иван Яковлевич! Я постараюсь найти что-нибудь. (*Артистерге.*) Башквыыстың сеткилинге таарышпаан-дыр. Катап эгелээр-дир, дуңмаларым. Харын чүгле бичии бодал чугаалаптайн аа. (*Ырлаар.*)

Адыр терек сен-не-дир сен,
Авам ышкаш угбам эккел.
Ирик терек сен-не-дир сен,
Ием ышкаш угбам эккел.

Кара-кыс, дуңмам, ам бир купледин улаштыр ырлай каавыдам!

К а р а - к ы с М у н з у к (*ырлаар*).

Көрүп-көрүп олуларга,
Хөңнүм чогуң канчаар ирги?
Көзөп-көзөп оттуларга,
Отчувазын канчаар ирги?

В и к т о р К ө к - о о л. Ам шуптувус улаштыр ырлаалыңарам, дуңмаларым!

Ш у п т у . Өзе бээрге, база кончуг,
Өске кижээ бериплеттер.
Өлү бээрге, база кончуг.
Өзен черге октаплаттар.

Өл-ле ыяшты ээп бергеш,
Өөң-не ол дээр ол-ла чүзүл?
Өске кижээ бериплеткеш,
Өөрүң ол дээр ол-ла чүзүл?

Мен бо ырны анаа эвес чогаадып каан хире мен. Чүте дээрге бо ырны ырлай бээримге, шииниң шупту-ла маадырлары дирлип, мээң чанымга чедип келген ышкаш апаар-дыр. Ынчангаш силер база шупту бо ырны доктаадып алгаш, шиини ойнаар мурнундала, ооң сеткилинче кирерин кызар болзуңарза, эки-даа ышкаш. Бо ыр — шииниң хан-дамыры, судалы деп бодаар мен. Ындыг-дыр аа, дуңмаларым!

Ш у п т у . Ийе, башкы, ам-на билдине берди.

Виктор Көк-оол. Ну что, Иван Яковлевич, кажется, можем продолжить.

Иван Исполнев. Я понял, чего вы добивались. И мне кажется, что надо сделать перерыв. Давайте передохнем! Дорогие мои, перерыв на двадцать минут! Потом продолжим.

Шупту тарай кылаштажы бээр. Виктор Көк-оол чааскаан артып каар. «Караның ырызы» дыңналып турар. Караңгылаашкын.

ОНГУ КӨРГҮЗҮГ

Имиртиң, Улуг-Хемниң эрии. Эрикте дап кырында Виктор Көк-оол Караның ырызын ырлап олурад.

Виктор Көк-оол.

Көрүп-көрүп олурадга,
Хөңнүм чогуң канчаар ирги?
Көзөп-көзөп оттуларга,
Отчувазын канчаар ирги?

Эх, көрүп-көрүп чоруурумга, хөңнүм чок чүве-ле хөй, канчаптар амытан мен быйнаан. Хостуг-шөлээн сеткилимниң холун-будун хүлээн ышкаш, төрүттүнген бүдүжүмнү дөңгүлээн дег, кинчилээн дег... Ийе, чаа тургузуг дээш, социализм дээш туржуп-даа чордум, ам-даа туржур мен. Кижини кижини дарлаар чорукту узуткап, кижилерниң эргезин деңнеп, кижини бүрүзүңге аас-кежиктиг болур арганы берип турар езуну өөрүп хүлээвейн, деткивейн канчаар. Социалисттик революция эвес болза, мен ызыгууртан бай-даа эвес, анаа-ла Хамкадайның оглу барып-барып Москвага эртем-билиг канчап чедип аар мен?! Төрээн чонумнун бажы көдүрлүп, чалгыннары херлип, чаа амыдыралче чүткүлү, бо Улуг-Хемниң агымы дег, күштүг болгаш шапкын апарганын көрүп чор мен, деткип чор мен. *(Ырлаар.)*

Сайзыралче хөгжүп орад
Сактып четпес өөрүшкүлүг,
Сагыш-сеткил чоргаар чуртум —
Саян болгаш Таңдым бо-дур.

Ол аразында чоорту караңгылап, дээрде сылдыстар көстүп эгелээр.

Ынчалза-даа, ынчалза-даа... Айлыг, хүннүг, сылдыстарлыг, аргадаштыг, амытанныг чамбы-дипти чаяап төрээн Дээр-Адага чүдүп-

тейлсн чораан ак сөөктүг тыва кижиге «бурган деп чүве чок» дээрге, ону канчап хүлээр мен?! «Сүзүк-чүдүлге дээрге чоннуң бажын төөредир хоозун чүве-дир» дээрге, сүзүү-биле чонну өрү көдүрүп чораан Хам-кадайның оглу ону канчап хүлээр мен?! Чоннуң чуртталгазын экижидер дээш, ыдыктыг чүүддерни чок кылыры албан бе? Бо көстүп турар Мөңгө Көк Дээрде чаа-ла чырып кел чыдар бо сан-түң чок сылдыстар-биле чугаалажып чораан авам-даа, өгбелерим-даа мугулай чораан бе?! Таанда-ла, канчап ыңдыг болду. Муң-муң чылдар дургузунда бүгү чон салгалдан салгалче мугулай чораан бе?!

Муңгарап, аай-дедир чайганып оргаш, ала-чайгаар алганып ырлаар.

Дайлым дээрниң дамдызы мен,
Дамдың бурган шавызы мен.
Бойдус дээрниң богдазы мен,
Бойду бурган шавызы мен.

Шак мынчаар алганып, арат чоннуң тынын ап чораан авам күжүр, кайда чор сен? Шаг-үениң, езу-төрениң белдиринде чааскаанзырап, кайнаар базар аайын тыппайн чор мен. Арга-сүмең кадып, аргалап каап көрөм, авай!

Хенертен Виктор Көк-оолдуң чанынга үн дыңналыр. Ынаар көрнү бээрге, эрик кыдыында улуг даш кырында Долчаң олулар.

Д о л ч а ң . Ойт! Бо канчап бардың?! Орта сен бе? Мында, сээң чаныңда чор-ла мен, оглум!

В и к т о р К ө к - о о л . Авай! Сен сен бе, авай?

Д о л ч а ң . Мен болбайн, кым боор чүвөл?! Оожурга!

В и к т о р К ө к - о о л . Авай! Авай!

Д о л ч а ң (*чымчай бээр*). Ийе, оглум, мен-дир мен. Ыглава че. Аваң кезээде-ле сээң чаныңда, дээрден сени хайгаарап чоруур деп билбес кижиге сен бе, оглум?

В и к т о р К ө к - о о л . Чүрээм-биле «ыңдыг болган болза» деп күзеп, бодап-даа чорзумза, шынап-ла ыңдыг деп билбейн чордум, авай.

Д о л ч а ң . Ам билип ал, оглум. Чүте билбейн чорааның база меңээ билдингир. Чүте дээрге сээң хамнаар орууну ажыдып бербээн мен, оглум. Оон чүү бооп болурун билген мен. Мээң чаяаным сеңээ дүшкен-даа болза, орууң ажыгтынмаан. Ынчангаш сээң өске арга-биле хамнап чорууруң ол-дур. Менден сенче шилчээн чаяан бо үеде оруу муңгаш-даа болза, сеңээ сөс, аялга, оюн деп амгы шагның аргалары болу бергени ол-дур, оглум. Уран чүүл деп чүвени, ол сөстү,

ону кылып чоруур кижилерни чүү деп-даа сөглээр болза, хаайыңга-даа какпас сен, оглум. Ындыг сөстү чүгле ындын бодап билбес ыят чок кижилер чугаалаар. Мен чонумнуң хей-аъды дээш, чонумнуң сүзүү дээш кызып-кылайып чораан мен, оглум, сен ону билир сен. Ам сээң ажылдаар, хүлээлгең күүседир үең келген-дир!

Виктор Көк-оол тура халааш, авазының мурнуга олура дүшкеш,
ыглавышаан, алгырар.

В и к т о р К ө к - о о л . Күүседир дээш канчаар мен, авай? Шынын чугаалаар дээримге, чаа езунуң хоруглары база бар-дыр. Канчаар кижини мен?..

Д о л ч а ң . Чаяаның-биле чуртта, оглум! Улус-биле маргышпа! Ыйттавайн эрттирип кал! Кижилерниң сеткил-чүрөөн эмнеп-домнап, кижилерни хей-аът кирип чор! Ол-ла-дыр-ла! Бөгүн хоруп каан чүүлдер даарта хостуг апаар. «Мен — хам кижини мен!» — дээр улус көвүдей бээр үе келир. Оруун ажыттырып албаан кижини кажан-даа хам бооп шыдавас! Сен ындыг меге хам эвес-тир сен, оглум. Мону черле утпа! Байырлыг, оглум, баар черим хөй!

В и к т о р К ө к - о о л . Авай! (Туруп келгеш, дедир көрнүрге, авазы олурган черинде чок боор.) Авай! (Ол-бо чүкче авазын дилеп көргүлээр.) Авай! (Демги-ле олурган дажыңга дедир олуруп аар.) Авай, билдим, авай! Ада-Дээрим, сээң сөзүңнү билдим! Төрөөн тыва чонумнуң сагыш-сеткили каң кадык, хей-аъды, сүлдези бедик чорзун дээш, каткы үндүр ойнап-даа, ыглап-сыктап-даа, ырлап-шоорлап-даа, херек болза, аттынып-кончуттунуп-даа чорааш, тулчур мен!..

Караңгылаашкын.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

ОН БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Сцена чанында Виктор Көк-оол турар. Театрның артистери аразында чугаалажып, каттыржып, Виктор Көк-оолду «Экин, башкы!» деп мендилеп, сцена кежилдир аай-дедир эртип чоруп турар.

В и к т о р К ө к - о о л (чаны-биле эртип бар чыткан Николай Өлзей-оолду кый дээр.) Николай Өскеевич, артисттерни он минута болгаш бээр чыып көрүңер аа. Концерттин репетициязын дүрген эгелээр-дир.

Н и к о л а й Ө л з е й - о о л . Билдим, башкы. Дон-дораан чыыгтар мен. (Кулиса артыңче артисттерин кыйгырын чоруй баар.) Эптер артистер! Репетиция! Репетицияга чедир он минута арткан! Репетиция!

Виктор Көк-оолдуң чанынга Иван Исполнев чедип кээр.

И в а н И с п о л н е в . Здравствуйте, Виктор Шогжапович!

В и к т о р К ө к - о о л . Здравствуйте, Иван Яковлевич!

И в а н И с п о л н е в . До начала репетиции концерта еще десять минут, и поэтому, уважаемый Виктор Шогжапович, я хочу вернуться к нашему разговору о «Хайыраан боте».

В и к т о р К ө к - о о л . Извините, Иван Яковлевич, но я не понимаю, зачем нужно переделывать пьесу, зачем нужно по-другому ставить спектакль. Вы уже поставили спектакль, он уже несколько лет идет на сцене, зрителям нравится.

И в а н И с п о л н е в . Да, не спорю, ваша пьеса очень интересная, история трогательная, трагическая, никого не оставляет равнодушным. Но новая постановка требует новых подходов. Необходимо усилить социальный конфликт, если хотите, классовый конфликт. История не должна заканчиваться только одной трагической нотой самоубийства двух влюбленных. Кто-то должен остаться в живых для того, чтобы продолжить борьбу за справедливость, для того, чтобы отомстить за разрушенные судьбы, за погубленные жизни сотен и тысяч бесправных людей.

В и к т о р К ө к - о о л . Но Кара и Седип действительно повесились на дереве. Почему я должен в угоду кому-то идти против правды? Кому это нужно?

И в а н И с п о л н е в . Этого требует идеологическая установка партии. Мы должны выпукло показать бесправное положение бедняков, особенно женщин, находящихся под двойным гнетом — и под социальным гнетом, и под гнетом мужей.

В и к т о р К ө к - о о л . Какой такой гнет мужей? У нас, у тувинцев, не было такого. Женщины у нас всегда пользовались уважением. В юрте женщина была хозяйкой, только она всем распоряжалась.

И в а н И с п о л н е в . Тогда почему же их обзывали «херээжок», то есть «ненужная»?

В и к т о р К ө к - о о л . Это слово чиновников маньчжурской администрации. Женщина не могла не нести ни воинскую, ни

трудоую повинность, значит, не нужно вносить ее в списки. Вот и все. Как может человек, будучи в здравом уме, обзывать этим словом, допустим, свою мать? Вы же знаете, что мать для түвинца — святыня.

Иван Исполнев. Но мы должны показать, что революция освободила не только трудящиеся массы, но и женщину, дала ей долгожданную свободу.

Виктор Көк-оол. Свободу или вседозволенность? Она итак была свободна.

Иван Исполнев. Но, уважаемый Виктор Шогжапович, усиливая социальный конфликт, мы поднимем «Хайыраан бот» на новый уровень. Мне кажется, Седип должен остаться в живых и отомстить богачу Кенден-Хуураку за гибель своей любимой.

Виктор Көк-оол. Какой же Кенден-Хуурак богач?! Он только немного зажиточнее семьи Сарыг-Ашака. К тому же мне будет нужно придумать еще один финал. Два финала в одном спектакле? Но, уважаемый Иван Яковлевич, вы же профессионал, вы же все понимаете. Это значит, что самоубийство Кары становится не главным.

Иван Исполнев. Но так надо, Виктор Шогжапович, подумайте, пожалуйста! И поймите, что это не моя прихоть.

Виктор Көк-оол. Хорошо, я вас понял, Иван Яковлевич. Я подумаю.

Иван Исполнев чоруй баар. Сценаның ийи талазында кулисалар артындан артистер үне маңнажып келгеш, Виктор Көк-оолче көрүп турар.

Виктор Көк-оол. Хүндүлүг артистер, дуңмаларым! Концерттиң репетициязын эгелээрде, чаа чогааттынган ырылар-биле таныжып аалыңар. Кара-кыс Номзатовнаның сөзүнге аялга чогаадып каан кижжи мен. Бир дугаарында ону дыңнаптаалыңар. «Ырым, куттулуп кел» деп чаа ыры-дыр. Дуңмам, Кара-кыс, белең силер бе?

Кара-кыс Мунзук. Ийе, башкы.

Виктор Көк-оол эгелеп болур деп бажын соғаш кылыр. Кара-кыс Мунзук «Ырым, куттулуп кел» деп ырыны күүседир. Артистер адыш часкап. Кара-кыс Мунзуктуң холун тудуп, куспактап, байыр чедирип турар.

Виктор Көк-оол. Чаа, Кара-кыс Номзатовнаның репертуарын база бир ыры-биле байдып алганынга изиг байыр чедирип тур мен! Ынчангаш, дараазында ырыны шенеп көрээлиңер.

Сөзүн болгаш аялгазын бодум шорбажылап алган кижини мен.
Сөстөрүни силерге шуптуңарга үлөп берген мен. «Чуртум бо-дур»
деп ырыны шенеп көрээлиңер. Ниити ыры кылдыр бе азы канчаар
күүседирин сүмележиң тургаш, сөөлзүредир шиитпирлеп аар бис.
Ам дээрезинде ниити кылдыр туруптуңар че, дуңмаларым.

А л е к с е й Ч ы р г а л - о о л . Башкы, силер баштай хөөн
кирип, эгелеп бээр силер бе?

Ш у п т у . Ийе, башкы, эгелеп бериңерем!

В и к т о р К ө к - о о л . Чаа, ыңдыг-дыр, дуңмаларым. Шенеп
көрейин че. (Ырлаар.)

Сайзыралче хөгжүп олар
Сактып четпес өөрүшкүлүг,
Сагыш-сеткил чоргаар чуртум —
Саян болгаш Таңдым бо-дур.

Ш у п т у . Арат чону ырлап-шоорлаан
Амыранчыг чуртум бо-дур.
Анай-хенче дешкилешкен
Аяң-шыктыг чуртум бо-дур...

Артистер ырының сөзүн холдарында саазыннарындан
көрбү-шаан төндүр күүседир. Караңгылаашкын.

ОН ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Сценада «Хайыраан боттуң» репетициясы. Иван Исполнев
биле Виктор Көк-оол сцена чанында турар. Сөөлгү көргүзүгнү
Седип биле Кара моңну бээр кылдыр эвес, а эде бижээн аайы-
биле ойнап турар. Көргүзүг Седиптин «Назы кырыыр, өжээн
кырывас» деп сөстери-биле төнөр.

И в а н И с п о л н е в (*адыш часкааш*). Благодарю вас, благодарю
всех! Конечно, это пока еще сыровато, но мне понравилось. Спасибо!
Дорогие мои, давайте поблагодарим автора, уважаемого Виктора
Шогжаповича, за то, что он пошел нам навстречу и написал новый
вариант пьесы!

Артистер адыш часкап, Виктор Шогжаповичиге мөгейип
турар.

В и к т о р Ш о г ж а п о в и ч . Спасибо за внимание! Четтирдим,
дуңмаларым!

И в а н И с п о л н е в . Спасибо вам, Виктор Шогжапович! Вот

видите, как по-другому все заиграло? А ведь вы вначале не хотели переделывать. Ну, да ладно, дело прошлое. (*Артистерге.*) Дорогие мои, нам надо как следует отрепетировать новый вариант и во всей красе показать ее художественному совету. Не ударим в грязь лицом?

Ш у п т у . Нет, не ударим!

Караңгылаашкын. «Караның ырызы» дыңналып чыдып каар.

ОН ҮШКҮ КӨРГҮЗҮТ

Караңгы сцена кыры чырыткылаңайнып, частышкыннар даажы дыңналып турар. Ол даап-шимээнни өттүр Д.Шостаковичиниң 7-ги симфониязының түрлүг хөгжүмү дыңналып эгелээр.

Сцена чырып кээрге, Виктор Көк-оол баштаан шериг хентиг артистер марштап үнүп кээр.

В и к т о р К ө к - о о л (*залче көрүп алгаш*). Эштер, акы-дуңма Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинче фашистиг Германия оор езу-биле халдап киргеш, амгы үеде совет чурттуң чүрөөнче — Москва хоорайже чүткүп бар чыдарын кончуг эки билер силер. Маадырлыг Кызыл Шеригниң дайынчыларынының чанынга эгин кожа туруп алгаш, ханныг холдуг эжелекчиге удур демисежир күзелин илереткен тыва эки турачылар, силерниң мурнуңарга «Тулчуушкунче» деп ырыны күседип бээр-дир бис! Сөзү Сергей Пюрбюнуу! Аялгазы чогаадыкчы бөлүктүү!

Артистер «Тулчуушкунче» деп ырыны күүседир.

К а р а - к ы с М у н з у к .

Сагыш-чүрек ырын дыңнааш,

Чалгынналып ужуңар-ла!

Х ү р г ү л е к К о џ г а р .

Эжелекчи дайзыннарге

Эзирлер дег шүүргедеңер!

Е к а т е р и н а К е н д е н б и л ь .

Тиилелгениң сүлде тугун

Дидим, чоргаар киискидиңер!

Н и к о л а й Э л з е й - о о л . Сөзү Степан Сарыг-оолдуу, Аялгазы Виктор Көк-оолдуу, «Мөге-ле бис»!

Артистер «Мөге-ле бис» деп ырыны күүседир.

В и к т о р К ө к - о о л . Тыва эки турачылар! Герман фашистерни

когун үзе чылча шапкаш, тиелелгениң ырын ырлап, чанган куш дег,
бүдүн-бүрүн эглип кээриңерни күзеп тур бис! Ура!

Ш у п т у а р т и с т е р . Ура! Ура! Ура!

Аргистер мөгейгеш, чоруй баар. Караңгылаашкын.
Д. Шостаковичиниң 7-ги симфониязы дыңналып турар.

ОН ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Бай-Тайганың Бай-Тал суур. Бичии казанак иштинде стол
артында Виктор Көк-оол бодунуң «Чана берээл» деп ырын
ырлавышаан, бижитгинип олурар.

В и к т о р К ө к - о о л (*ырлаар*).

Оттук-даштыг оргу шөлче

Оя тепси берээл, эжим.

Оолдар, кыстар чыгып алган

Ойнап турлар, хөглөп турлар.

Ойнаар-хааржааң чүктеп алам!

Эжик соктааны дыңналыр. Оон эжикти бичии ажыткаш,
Николай Өлзей-оол бакылап кээр.

Н и к о л а й Ө л з е й - о о л . Экии! Кирип болур ирги бе?

В и к т о р К ө к - о о л . Кириңер, кириңер! Экии! Бээр эртиңер!

Н и к о л а й Ө л з е й - о о л (*казанакче кирип кээр*). Экии,
башкы! Мени танып тур силер бе? Өлзей-оол-дур мен.

В и к т о р К ө к - о о л . Аа, ийе-ийе, танып кааптым, дуңмам,
Николай... Николай Өскеевич. Канчап мында көстүп келдиңер?
Канчап даадым, черле бо Бай-Тал чурттуг-ла болгай силер. Киж
чуртун эргивейн канчаар. Шын-дыр.

Н и к о л а й Ө л з е й - о о л . Ажыл аайы-биле сургакчылап
келгеним бо ийин, Виктор Шогжапович.

В и к т о р К ө к - о о л . Аа, ындыг-дыр. Бээр олуруңар, дуңмам!
Мен шайдан сала кааптайн. (*Чугаалашпышаан, суугузун одап,
хөнекке суг кудун, шай тип турар.*) Кандыг эрге-дужаалда ажылдап
турарыңар ол, дуңмам? Ажыл-хожулуңар эки-ле шимчеп тур бе?

Н и к о л а й Ө л з е й - о о л (*сандайга олуруп аар*). Харын аан,
чүгээр чоруп тур мен. Мени областың уран чүүл килдизиниң даргазы
кылып каан. Ол ажылым аайы-биле чор мен, башкы.

В и к т о р К ө к - о о л . Оо, эки-дир, дуңмам, эки-дир! Өскээр
чугаалаарга, сайыт эрге-дужаалда ышкажыл силер. (*Ол аразында*

хөнөктө шай хайны бээрге, ону аякка куткаш, Николай Өлзей-оолга сунар.) Арга кирген кижини саат дайнаар, аалга кирген кижини аяк эрни ызырар чүвө дээн. Шайлап көрүңерем, дуңмам. Чаа, найысылал Кызылда культура, уран чүүл шапкыны-биле сайзырап-ла тур ыйнаан?

Николай Өлзей-оол (шайлап ора). Ийе, доктаадыр арга чок бурунгаар шимчеп тур. Силерниң чогааткан шиилериңерни база театрда доктаамал ойнап, көргүзүп турар. Ылаңгыя «Хайыраан ботка» көрүкчүлөр онза ынак болдур ийин, башкы.

Виктор Көк-оол. Чылыг чымчак сөстериңер дээш, мени утпайн чорууруңар дээш улуу-биле четтирдим, дуңмам!

Николай Өлзей-оол. Силерни канчап уттур боор, башкы! Силерни Улуг-Хемде культура салбырын эргелекчилеп турар деп сурааңар дыңнаан кижини мен. Мында келген деп көңгүс билбедим. Тээлиде силерниң акыңарның бажыңыңа кире бергеш, стол кырынга чыткан паспортту ажыдып көрө бээримге, силерниң болду. «Башкы кайдал?» — деп айтырарымга, Бай-Талда дээрге, доп-дораан халдып келгеним бо.

Виктор Көк-оол. Мээң казанаамны оюп эртпейн, кире дүшкениңер дээш өөрүп четтирдим, дуңмам Николай Өскеевич!

Николай Өлзей-оол. Силер, мындыг улуг эртем-билиглик, салым-чаянныг кижини, найысылалга эвес, маңаа турарыңарга, арай-ла таарышпас эвес бе, башкы? Кызылче кээп ажылдазыңарза, кандыг ирги?

Виктор Көк-оол. Улус-чонга буян чедирип, чурттуң сайзыралыңа үлүүн кирип-ле чоруур болза, каяа-даа ажылдаары дөмей-ле ыйнаан, дуңмам.

Николай Өлзей-оол. Ол шын, ийе. Ынчалза-даа, орустап чугаалаарга, масштаб силерниң эвес ышкажыл. Найысылалга силерниң ажылыңарның салдары моон канчап-даа улуг делгем болур-ла болгай, башкы.

Виктор Көк-оол. Чок, Николай Өскеевич, мени Кызылче кым-даа чоокшулатпас-тыр ийин.

Николай Өлзей-оол. Чүгө? Областың уран чүүл килдизиниң даргазы мен ышкажыл мен. Мен силерни чалап тур мен, башкы!

Виктор Көк-оол. Чалааныңар дээш четтирдим! Ынчалза-даа мени дыңнап көрүңер аа! Сергей Бакизович Пүрбү-биле чүү болганын билир-ле болгай силер. Мен ооң-биле дыка чоок эдержип чордум. Чогаадыкчы-даа, амыдыралчы-даа эжишкилер-дир бис. Ооң

салым-чолунуң салгыны мени база мынчаар эзиннеп эрткени ол-дур. Ынчангаш силерниң үстүңерде даргаларыңар мени Кызылче черле чоокшулатпас.

Н и к о л а й   Ө л з е й - о о л . Ийе харын, Сергей Бакизович шииттирген-дир. А силер херекке онаашкан, шииттирген кижии эвес силер! Чок, мен даргалар-биле чугаалажып тургаш, черле чедип аар мен!

В и к т о р   К ө к - о о л . Ынчанмайн көрүңер, дуңмам! Бодуңарга багай болур.

Н и к о л а й   Ө л з е й - о о л . Багай боор болза, болзун! Силерниң чаа шиилериңер, чаа ырларыңар чонга херек дээрзин даргаларга шынзыдып чугаалаар мен! Силерден чаа шии чогаадырын дилээр бис.

В и к т о р   К ө к - о о л . Мен аңаа бүзүревес мен, күжүр дуңмам Николай Өскеевич.

Н и к о л а й   Ө л з е й - о о л . Меңээ бүзүреңер! Удавас кыйгыртыр бис, манаар силер, башкы! (*Далажып эгелээр.*) Мен бо дораан Кызылче аъттаныптайн! Байырлыг, менди-чаагай, хүндүлүг Виктор Шогжапович!

В и к т о р   К ө к - о о л . Байырлыг, Николай Өскеевич! Орук-суур эки чедер силер!

Н и к о л а й   Ө л з е й - о о л . А силер манаар силер, башкы! Дыңнадыңар бе, манаар силер! (*Үне бээр.*)

Виктор Шогжапович чааскаан артып калгаш, соңга өгтүр дашкаар көрүп турар.

В и к т о р   К ө к - о о л (*ырлаар*).

Казылганныг кадыр мээсче
Халдып чана берээл, эжим.
Каттырымзаан кап-ла-караң
Харап көрүп олур-ла боор,
Каргыраалап челзип ораал!

Караңгылаашкын.

ОН БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Салчак Токаның кабинетиди. Стол артында Салчак Тока олурар.
Эжик соктаан соонда, Виктор Көк-оол кирип кээр.

Виктор Көк-оол. Экии, дарга! Мени кыйгырткан дээрге, чедип келдим, Салчак Калбакхөрекович!

Салчак Тока (*уткуй кылаштан баргаш, Көк-оолдуң холун тудар.*) Экии, Виктор Шогжапович! Бээр олуруңар! (*Сандайже айтыр.*) Чаа, амыдырал-чуртталгаңар, чогаадыкчы ажыл-ижиңер кандыг чоруп тур?

Виктор Көк-оол (*Токаның бодунуң сандайыңга барып олуруп аарын манап алгаш, айыткан сандайга олуруп аар*). Ажырбас, дарга, багай эвес ийин. Чоокку үеде элээн каш ырлар чогааттым. Сөстөрүн болгаш аялгаларын катай-хаара.

Салчак Тока. Оо, эки-дир оо! Оларны чоорту дыңнай-ла бээр боор бис. Силерни келдиртип алганым чыдагааны мыңдыг. Чоокта чаа бистиң Тыва автономнуг областың уран чүүл кидизиниң даргазы Николай Өскеевич-биле силерниң дугайыңарда чугаа кылдывыс. Силерни чаа ши бижиксеп турар изиг күзелдиг кижидир диди.

Виктор Көк-оол. Ийе, харын, Салчак Калбакхөрекович, ындыг күзел бар.

Салчак Тока. Ынчаарга Сүт-Хөлге болган үймээн дугайында чүнү билир силер? Ол үймээнчилерни «алдан дургун»-даа дээр ийик чоп.

Виктор Көк-оол. Хире-шаам-биле улус-чоннуң чугааларын дыңнап, иштимде сайгарып, угаап билип аарын кызып чоруур кижидир мен ийин, дарга. Мен бодаарымга, оларны «алдан дургун», оорлар деп ол шагның байлары, дүжүметтери-ле адаан боор.

Салчак Тока. Охалаай, ийет-ийет! Угланыышкыныңар барымдаалыг-ла хевирлиг-дир. А оларның хардаачыларының баштарын кескеш, адагаштар баштарыңга кадап каанын чүү деп бодаар силер?

Виктор Көк-оол. Хоойлунуң холундан ойлап дезип, чагырга адаандан дургуннап турганы дээш ынчаар шаажылаан боор ийин, дарга.

Салчак Тока. Кара-Дагга шивээленип алгаш, амбын-ноянның шерии-биле аткылажып, боолажып турган улусту ынчанмай канчаар.

Виктор Көк-оол. Чогум ол үени сактып чоруур улустуң чугаазындан алырга, чаңгыс-даа шериг өлүр атпаан, анаа чоокшулавазын дээш коргудуп, баштарын ажыр боо этсип турган улус дээр чорду ийин, дарга.

Салчак Тока. Та, кым билир ону. Кандыг чүү-даа болза, мен

оларны аар-берге дарлалга шыдашпайн, хосталга күзеп, боттарының шаа-биле тутчуп чыткан улус деп санаар-дыр мен. Бистиң Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң РСФСР-ниң составынче автономнуг область кылдыр кирер аас-кежиктиг болган соонда, аңгы демиселиниң одун кыпсып чораан боттарывыстың маадырларывысты база чонга көргүзер үе келген деп бодаар мен.

Виктор Көк-оол. Силер бодуңар база уран чүүлү иштинден кончуг эки билир чогаалчы кижиге болгаш, бо дугайында дыка-ла ханы боданган-дыр силер аа, Салчак Калбакхөрекович.

Салчак Тока. Ийе, чажырбас мен, хөй-ле боданган мен. Ынчалза-даа ол төөгүнү тудуп аар дээримге, үе-шагым чедишпес-тир. Чазак-чагырганың чай-хос чок, чымыштыг ажылындан аңгыда, бижип турар улуг чогаалым база бар. Че, бо төөгүнү быжыг холуңар-биле сегирип алгаш, төөгүлүг шиин кылдыр хуулдуруп көөр силер бе?

Виктор Көк-оол. Барып-барып силер ол хире идегеп, бүзүрөп туруңарда, сегирип албайн канчаар, дарга.

Салчак Тока. Чаа, ындыг-дыр. Бо ажылды чазактың чагыгы деп билип алыңар! Ынчангаш Кызылче бээрлеп, ажылыңарга катап кирип алыңар. Ажыл-даа, бажың-балгат-даа дугайында айтышкынны берип каан мен.

Виктор Көк-оол. Четтирдим, Салчак Калбакхөрекович! Мындыг улуг харыбысалгалыг ажылды кылырда, мени Сүт-Хөлче чорудуп көрүңер, дарга. Аңаа барып, улус-чон-биле, ол маадырларның салгалы-биле чугаалажып, материал чыып аар болзумза, чогумчалыг болур боор оң.

Салчак Тока. Ийе, командировка дугайында айтышкынны берип каар мен. *(Кезек бодангаш.)* Силерни долгандыр чүгле каткы-хөг дыңналыр, бодуңар болганчок-ла эпчок байдалдарга таваржы бээр кижиге деп хөй катап дыңнааш, силерни арай шыңгыгы эвес кижиге деп бодап чордум. Ам көрүп, чугаалажырымга, көңгүс анаа, харын-даа ханы болгаш делгем угаан-бодалдыг кижиге-дир силер, Виктор Шогжапович.

Виктор Көк-оол. Мээң улуска көргүспес ишти-хөңнүмнү эскерип кааныңар дээш четтирдим, Салчак Калбакхөрекович!

Салчак Тока. Мен база бот-боттарывысты билишкенивис дээш өөрүп тур мен. Оон өске айтырыгыңар, делеглеринер бар бе?

Виктор Көк-оол. Театрда Алексей Чыргал-оол дээр аныяк артист оол бар-дыр. Мен бодаарымга, оон кончуг эки композитор үнүп болур салым-чаянныг кижиге-дир. Степан Сарыг-оолдуң

«Чымчак салгын» деп шүлүүнге онза чараш ырны чогаадып каан, дыңнаан боор силер. Ол оолду деткип көөрүңерни дилээр кижидир мен.

С а л ч а к Т о к а . Дыңнадым, билдим, Виктор Шогжапович, деткир бис. Чаа, байырлыг, менди-чаагай! Эки ажылдаар силер!

Виктор Көк-оол үнө бээр. «Чымчак салгын» деп ыры дыңналып чыдып каар. Караңгылаашкын.

ОН АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Виктор Көк-оолдуң бажыңы. Улуг өрээлде (зал) Виктор Көк-оолдуң өөнүң ишти Арина ..... чүү-хөө лайлап турар. Эжик коңгазы дагжаар. Үннөр дыңналыр. Виктор Көк-оол улуг өрээл эжиинге көстүп кээр.

В и к т о р К ө к - о о л . Аринушка, моя дорогая, вот я и вернулся!
(Өөнүң иштин кускактаар.)

А р и н а . Ох, Витенька! Как долго ты пропадал?! Я так соскучилась!

Виктор Көк-оол. Я не один, у нас гости. (Артынче көргөш.) Бээр эртип, олургулаңар че! Алексей Боктаевич, Максим Мөңгүжүкович, ол барба чүү-хөөнү бээр кирип эккелиңерем, дуңмаларым!

Өрээлче Степан Сарыг-оол, Максим Мунзук, Алексей Чыргал-оол кирип кээрлер. Максим Мунзук биле Алексей Чыргал-оол кирип эккелгени саквоаяж, улуг хап болгаш шоодайны шала кырынга салып каар. Шупту: «Здравствуйте, тетя Арина!» деп мендилежир.

В и к т о р К ө к - о о л . Видишь, Аринушка, сколько материала я насобирал в Сут-Холе?! Целый саквоаяж и мешочек впридачу. Это все записи моих бесед с людьми и их воспоминаний. А в этом большом мешке гостинцы сут-хольцев. Давай-ка я отнесу их к тебе в кухню. Здесь и мясо, и быштак, и ааржы, и все такое очень вкусное. Накрой, пожалуйста, стол для гостей!

А р и н а . Здравствуйте, ребята! Проходите, садитесь! (Виктор Көк-оолга.) Да, Витенька, все сделаю! И приготавлию, и стол накрою. Вы только подождите немного.

Виктор Көк-оол өөнүң ишти-биле кухняже чоруй баар.
Аалчылар ол-бо сандай, кресложе олургулап аар.

В и к т о р К ө к - о о л . (улуг өрээлче кирип келгеш). Улуг барбаларны чедиржип бергениңер дээш четтирдим! (Саквоаяжын

ажыткаш, көрдүзөр). Көрүңер даан, бо хире хөй материал чыып алгаш келдим. Шии хамаанчок, бүдүн роман бижип болур.

Степан Сарыг-оол. Дыка-ла улуг олчалыг келген-дир силер. Удавас чаа шиини көөр аас-кежиктиг боор-дур бис.

Максим Мунзук (*баштактанып*). Материалдар тырып каан барба, шоодайны дажыжып бергени дээш, бо кижиге чүгээр эки роль бээр чүве ирги бе?

Виктор Көк-оол. Ха-ха-ха-ха! «Эң аар чүьктү чүктээн улус бо-дур, боларга эң эки рольдардан берип көрүңер» — деп режиссерга чашпаалап тургаш, дилээр ыйнаан мен. Ха-ха-ха-ха!

Алексей Чыргал-оол. Меңээ улустуң барбаларын дажып берип турар кижиниң ролю-ла болза, чедер ийин. Ол рольду ам чаа репетициялап каапкан мен, ажырбас.

Шүптү каттыржып, оюн-хөлүг, өөрүшкүлүг чугаалажып каап орда, Арина кирип кээр.

Арина. Витенька, где мне стол накрыть, в кухне или здесь?

Виктор Көк-оол. Давай сюда. Там места мало.

Арина. Хорошо, Витенька! (*Алексей Чыргал-оолга.*) А ты, Лешенька, за мной, поможешь мне!

Алексей Чыргал-оол. Иду, тетя Арина!

Арина биле Алексей Чыргал-оол аяк-савада аыш-чемни кухнядан эккеп, стол кырынга салгылаптар.

Арина. Ну что, давайте, все к столу! И без стеснений! Здесь чужих нет, все свои! (*Өрээлден үнүп бар чыдар.*)

Виктор Көк-оол. А ты куда, Аринушка? Давай и ты с нами садись!

Арина. Хорошо. А вы, ребята, давайте разливайте чай, угощайтесь! (*Степан Сарыг-оолга.*) Степушка, как твоя супруга Мария Давыдовна поживает?

Степан Сарыг-оол. Спасибо, все хорошо! Что ей сделается, вы же знаете, она у меня боевая! Заходите к нам в гости!

Арина. Обязательно зайдем. Да, Витенька?

Виктор Көк-оол. Зайдем, конечно. Пускай и они к нам заходят на огонек. (*Өөнүң иштин эргеледин, чаагынче чыттаар.*) Ох, моя Аринушка!

Шүптү шайлап, хөөрежип олурар. Караңгылаашкын.

ОН ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Виктор Көк-оолдуң бажыңы. Шала кежээ. Улуг өрээлде Виктор Көк-оол, ооң кадайы Арина, Степан Сарыг-оол олурар.

А р и н а . Степушка, ты чего сидишь как неродной?! Маша ушла домой, и ты загрустил, так что ли? Почему вы только о себе думаете? Я понимаю, что ты уже не мальчик, что ты уже уважаемый большой писатель. Но хоть бы раз вы о Витеньке подумали бы. Он же такой груз тащит, хоть и шутит все время, и веселится. В конце концов, ведь не чужой тебе человек.

С т е п а н С а р ы г - о о л . О чем вы говорите, тетя Арина?! Я все время переживаю за него, вы же знаете.

В и к т о р К ө к - о о л (Аринага). Ну, что ты, Аринушка, обо мне, как о больном?! Все хорошо, не переживай, моя дорогая! Лучше давай-ка мы подогреем твои щи! А пока щи подогреваются, мы со Степаном поговорим.

А р и н а . Витя, я все поняла. У меня вся еда горячая, ты сам знаешь. Лучше я тихо посижу и послушаю.

В и к т о р К ө к - о о л . Ладно, посиди, если тебе интересно.

А р и н а . Конечно, интересно, Витенька. Если любишь человека, то все в нем интересно. Любишь человека, люби целиком! Любовь от Бога дается! И если кто от любви отступится, того Бог накарает. Так я думаю, так я и живу!

В и к т о р К ө к - о о л . Ах, какие слова ты сказала! Да тебе, Аринушка, стихи надо писать. (Степан Сарыг-оолга.) Бо сөстөрни эки билдиң бе? Чогаал бижиирде, база ынчаар бижиир болза, ынчан эки чогаал үнүп болур. Бодунуң маадырынга шак ынчаар бүдүн-бүрүн ынак боор ужурулуг. А мээң чогаалым чылып чадап турары-даа ында боор оң.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Алдан дургун дугайында шииңер бе?

В и к т о р К ө к - о о л . Ийе, ол-ол. Алдан дургун дээр бе, алдан маадыр дээр бе — ону безин орта билбейн тур мен.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Мен база-ла оларның төөгүзүн коптарып, шинчилеп, роман хевирлиг чүве шорбажылаар бе деп бодап чор мен. Чогум бичии эгелеп алдым.

В и к т о р К ө к - о о л . Чүү деп бодаар сен че, олар кымнарыл?

С т е п а н С а р ы г - о о л . Шынын алыр болза, мал оорлары-дыр. Ол дээш истеп, сүрүп эгелээрге, дургуннап, дескен улус-тур. Мен романымның адын «Алдан дургун» деп адап алдым.

Виктор Көк-оол. Ынчаарга сен оларны оор-суук, баык кулугурлар кылдыр бижип турар ышкажыл сен?

Степан Сарыг-оол. Дорт-ла ынча дээри болдунмас, нарын айтырыг чорду.

Виктор Көк-оол. Ол ол! Бир талазындан көөрге, шынап-ла оорланып чораан кем-херек үүлгедикчилери-дир. Өске талазындан көөрге, анаа-ла чазый-хоптаандан, ажыл кылбас чалгаазындан улус малын оорлап, чип чораан куурумчулар-дыр дээрге, база таарышпас. Байларның айбызын кылып чораан улус чорбажык бе.

Степан Сарыг-оол. Улус айбызы-биле-даа болза, дөмей-ле кем-херекти кылган ышкажыл.

Виктор Көк-оол. Охалаай! Чугаала-чугаала! Айбылаарга, «чок, барбас бис» деп болур турган ышкажыл.

Степан Сарыг-оол. Ойталаары база берге турганын билип тур мен. Ынчалза-даа...

Виктор Көк-оол. Ынчалза-даа оон өске бодал база бар бе? Ийе, бар! Билип тур мен. «Албадалдан өске чылдагаан база турган» диксеп тур сен бе?

Степан Сарыг-оол. Моол, маньчжур нояннарга албан-үндүт дээш, маньчжур садыгжыларга өре-шире дээш улус-чоннунуң малын, тайга-таңдының хайырлааны өлүк-кежин хавырып алгаш-ла баар турган болгай. Ол дыка хоранныг ышкажыл.

Виктор Көк-оол. Албан-үндүт хавырбас күрүне кажан, каяа турганыл? Ол чок болза, ынча көвей дүжүметтерни, түмен-түмен аг-шеригни чүү-биле азыраарыл? А садыгжыларга өре-шире кылбаза?! Төлөп шыдавас болзуңза, оларның бараанын алба, хире-шааң-биле чуртта, ол-ла-дыр-ла! Азы тыва чон ажылгыр-кежээ эвес, чалгаа болгаш, ол хире яды-түремик чораан бе? Таанда, канчап ындыг болду?! Мээң чугаам шын эвес-тир бе?

Степан Сарыг-оол. Ол харын ындыг-ла. Ынчалза-даа албан-үндүт-даа, бараан өртээ-даа, өрениң немээр хуулары-даа хөлүн эрттир улуг турган-дыр.

Виктор Көк-оол. Охалаай! Бир айтырыгга харыы ужу көстүп келди. Аңгы демисели болгаш национал хостуг чорукче чүткүл деп болур ышкажыл бис?

Степан Сарыг-оол. Болбайн канчаар.

Виктор Көк-оол. Ындыг чүве болза, чүге тура халыышкын үндүрүп, демисешпейн, анаа-ла оорланып чораан улузул?

Арина. Я вот слушаю вас и никак не пойму, о чем вы спорите.

Ведь в русском народе о Степке Разине и Емельке Пугачеве песни слагаются. И все их любят петь. А ведь они на самом деле настоящие разбойники. Но народ почитает их, как своих заступников. И песни эти сложены самим народом, а не Лениным и не партией.

В и к т о р К ө к - о о л . Вот! Золотые слова, Аринушка! Вот ведь как?! Ведь, разбойники же с большой дороги, а нате вам — народ их любит и даже песни о них слагает. Попробуй пойми! А ведь наши беглецы никого не убивали, а по рассказам старожилов, просто убежали в горы.

А р и н а . И насколько я поняла, они женщин за борт челна в воду не бросали, детей сиротами не оставляли, как описано в «Капитанской дочке» Пушкина. И самозванцами не были. Ведь никто из них себя чудом выжившим царевичем не провозглашал.

В и к т о р К ө к - о о л . Да, истинно так! Но это очень опасная тема. Здесь надо очень осторожно подходить. Ведь так можно все, что угодно оправдать.

А р и н а . Да любая тема опасна. Все зависит от того, кто как поймет. Дурак по-своему все истолкует, а умные люди и без подсказки все поймут.

С т е п а н С а р ы г - о о л . Ваша правда, тетя Арина.

В и к т о р К ө к - о о л . Шын-дыр, Аринушка. Шын-дыр, Степа! Надо любить, надо любить свой народ, надо любить своих героев, надо любить свою историю, какой бы она ни была. Иначе никогда ничего не поймешь...

Ыржым. Караңгылаашкын.

ОН СЕСКИ КӨРГҮЗҮГ

Виктор Көк-оолдуң бажыңы. Дүн. Стол лампазы чырып турар.
Стол артында Виктор Көк-оол олуарар.

В и к т о р К ө к - о о л (*ийи холу-биле бажын туткаш*). Чээрби чыл!.. Таанда-ла. Чээрби чыл эрткени ол бе?! Чээрби чыл!

Өөнүң ишти Арина кирип кээр.

А р и н а . Что с тобой, Витенька? Плохо тебе? Не заболел ли ты?

В и к т о р К ө к - о о л . Нет, Аринушка, не заболел. Совесть меня мучает!

А р и н а . Да бог с тобой, Витенька, ты же никому никогда ничего плохого не сделал. Даже поругаться ни с кем ты не можешь. Я же тебя знаю. Отчего же совесть тебя может мучить?!

В и к т о р К ө к - о о л . Двадцать лет, Аринушка, представляешь, двадцать лет прошло с тех пор, как Тока заказал мне пьесу! А я... А я... Вот совесть мне и не дает покоя!..

А р и н а . Да не переживай ты так, Витенька, не рви себе сердце! Ты же пишешь, уже много написал, скоро закончишь. Ведь это же непросто, это же не в булочную сходить, хлеба купить. Люди должны это понимать.

В и к т о р К ө к - о о л . Да, кое-что написал. Но это все не то, и главное, мне самому не нравится.

А р и н а . Ты напишешь, Витенька! Я в тебя верю, ты напишешь! Успокойся! (*Виктор Көк-оолдуң бажын суйбан, чыттап турар.*) Ложись спать. Витенька, отдохни, наберись сил, а завтра со свежей головой что-нибудь да придумаешь.

В и к т о р К ө к - о о л . Ты иди спать, Аринушка! Я еще немного посижу и приду к тебе.

Өөнүң ишти чоруй баарга, Виктор Көк-оол стол артындан тургаш, аай-дедир кылаштап турар. Катап база стол артынга барып одуруп аарга, бир-ле кыстың ырлааны дыңналыр. Ол-бо көргүлээрге, «Самбажыкта» Чинчи ырлавышаан чоокшулап кел чыдар.

Ч и н ч и .   Ала караам огу болган
Ачам күжүр, кайда чор сен?
Анай-кара чаңгыс урууң
Арга кезип дилеп чор мен.

Өрээлдин бир кыдыынга чедир кылаштааш, эглип алгаш, дедир кылаштап чоруй ырлаар.

Хомус болган хоюг үнүм
Кандыг хүндүс үстүр ирги?
Хомду болган хөнү сыным
Кандыг шөлге чыдар ирги?

Виктор Көк-оол тура халааш, Чинчиже бар чыдырда, өске таладан база ыры дыңналыр.

Сай-ла сөөгүм чамдыы болган
Сарыым сени сактып чор мен.
Сай-ла чаъжым суйбап ора,
Чагаан сөзүң утпайн чор мен.

Эъдим-ханым чамдыы болган
Эжим сени сактып чор мен,
Эрии-шаажы эстир четкен –
Эки хүнүм манап чор мен.

Виктор Көк-оол ол угже көрнү бээрге, оон Самбажык, элээн каш эр улус ыраавышаан көстүп кээр.

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып
Алдай кире берээлиңер.

Чеди баштыг Кара-Дагже
Четтирбейн бараалыңар,
Челе-бекте өөрүвүстү
Чежип, салып алыылыңар.

В и к т о р К ө к - о о л . Бо дүш-дүл бе, шын бе? Кымнар силер?
С а м б а ж ы к . Мени Самбажык дээр ийин. А бо мээң өөрүм-дүр.
Баштарывысты адагаштар баштарынга кадыр астырган улус-тур бис.
Ч и н ч и . Мен Чинчи-дир мен. Силерниң чүрээңерниң ыы-
сызын дыңнааш, чедип келгенивис бо.

С а м б а ж ы к . Анаа эвес, дээр уктуг ийи көрнүр кижиле болгай силер. Канчап мынчап сагыш аарып, бодуңар-ла бодуңарның сагыш-чүрээңерни үзе-чаза тыртар чазып, хинчектенип чорууруңар ол?

Ч и н ч и . Дээр уктуг, Мөңге Көк Дээрниң айбычызы кижиле мынчаар муңгарап-деңгерээрге кайын боор.

В и к т о р К ө к - о о л . Муңгараар-даа болза, улуска черле көргүспес кижиле мен. Меңээ чедип келгениңер дээш улуу-биле четтирдим!

С а м б а ж ы к . Шак-ла ынчаар чурттап каар силер. Улус-чон силерни кезээде-ле каткы-хөглүг, ойнап-баштактанып чоруур кижиле кылдыр сактып артып каар. Чонуңарга улуг чырык үлегер боор силер. Чаа, байырлыг!

Самбажык улусун эдертип алгаш, чоруй баар. Чинчининиң ыры дыңналып турар. Виктор Көк-оол стол артынга олүрупкаш, бижиттинип эгелээр. Караңгылаашкын.

ОН ТОСКУ КӨРГҮЗҮГ

Сценада шии болуп турар. «Самбажыктың» сөөлгү көргүзүү. Самбажыктың ролонда Николай Өлзей-оол. Шии төнөргө, артистер мөгөйип турар. Оон олар «Автор! Автор!» деп кыйгырар. Виктор Көк-оол сценаже үнүп келгеш, көрүкчүлөргө мөгөйип, артистерже айтып, оларга база мөгөйип турар. Мөгөйип соонда артистер болгаш Виктор Көк-оол холдарын байыраажып чайбышаан, кулисалар артынче чоруй баар. Караңгылаашкын.

ЧЭЭРБИГИ КӨРГҮЗҮГ

Виктор Көк-оолдун бажыңында өрээл. Стол артында Виктор Көк-оол олурар.

В и к т о р К ө к - о о л . Авай! Ам-на билдим, авай! (Туруп кээр.) Күжүр авамның меңээ: «Сен бир өске янзылыг хамнаар сен, оглум!» —дээн сөстөриниң утказын кырып келгеш, төндүр угаап билдим. Ийе, сценага оюнум-биле-даа, чогааткан ырларым-биле-даа, шиилерим-биле-даа хамнап чораан-дыр мен. Төрээн чонумнуң сагыш-сеткилин эмнеп, хей-аът кирип, бар-ла шаам-биле буян чедирер дээш, кызып-кылайып чордум. Бүгү-ле угаан-бодалымны, сагыш-сеткилимни, ханымның изиин, чүрээмниң согуун берген маадырларым, кайда силер? Бээр келиңер! Сөөлгү катап кыйгы салып тур мен!

Виктор Көк-оолдун шиилериниң маадырлары — Кара, Седип, Самбажык, Чинчи баштаан — шуптузу ооң чанынга чедип кээрлер.

Ш и и л е р м а а д ы р л а р ы . Мында бис, Көк Дээрниң айбычызы! Шупту чедип келген, силерниң сөзүңерни манап тур бис!

В и к т о р К ө к - о о л . Мээң бо өртемчейден ырап, келген черимче дедир чанар үем келген-дир. А силер, мээң ынак маадырларым, маңаа мөңгези-биле чурттап артып каар силер. Улус-чоннуң сагыш-сеткилин кезээде-ле доюлдуруп, хөлзедип, чаагай чырык буянын шынче кыйгырып чоруңар! Кижилерниң сагыш-хөңнүн кажанда-даа кара тамыже чыгадып хөмүрертпейн, караны ак черле базар деп идегелди, чуртталга дээш туржуп чоруур тура-сорукту чүректөргө хайырап чоруңар! Силер шупту мээң чүрээм өттүр чондан үнген силер, ынчангаш чонче барыңар, чонче кириңер! Чонну муңгарадып, ыгладып-сыктадып, өөртүп-хөглөдип, каттыртып тургаш, бодандырыңар! Көрүңер даан, чон силерни кайы хире манап турар-дыр?! Байырлыг, мээң маадырларым!

Ш и и л е р м а а д ы р л а р ы (залче көрнүп келгени, көрүктүүлөржө
чоокиуладыр кылаштавышсаан, ырлаар).

Тыва чурту мээң-не чуртум,
Тыныш чорда, хостуг чуртум.
Топтап бодап, сактып кээрге,
Даглыг, шөлдүг чаагай чуртум.

Өскөн-төрээн мээң-не чуртум,
Өөрүшкүлүг Тыва чуртум.
Өрү болгаш куду көөрге,
Өзен шыктыг чаагай чуртум...

Виктор Көк-оолдун «Тыва чуртум» деп ырызын ооң шиилеринин
маадырлары ырлап турда, сцена чоорту караңгылаар. Караңгы
өттүр тыва радионун медээзи апарган «Байлак чуртум» деп ырның
аялгазы, көжеге хагдынган соонда-даа, дыңналып чыдып каар.

КӨЖЕГЕ.

Мария К У Ж У Г Е Т

СЕТКИЛ СЫРЫЫ

Шүлүгөл

I КЕЗЭЭ. «ШАГ ЧААГАЙ, БОТ ЧААГАЙ...»

* * *

Довурактыг-доозуннуг,
Доңдак, тайгак, кавыскалыг
Доңгун чер деп бактавайн көр.

Төрээн черниң довураандан
Дөң өртемчей бүдүп келген.
Төөгүден чуртуң ол-дур.

Төк кээп дүшкен кавайың-дыр.

* * *

Оваалыг дагже бедип үнгөш,
Одурту, долгандыр бараадааш,
Оран-чуртумга чалбарыдым:

Оът-сиген олбук-ширтээм болду!
Ооргаланыр хана-хаям болдуң!
Ноюрзаар уя-кавайым болдуң!

Төрээн черим! Курай! Курай! Курай!

* * *

«Одучунуң караа —
Оът-сиген, чечекте».
Ону шилип, шинчилээр.

«Орлан эрниң караа —
Оран-чурту таңдыда».
Олчаны ол оон эрээр.

Кайызы-даа кежиктиг.

* * *

«Дуран болган карактыг,
Туман болган тыныштыг»
Тулган чүгүрүк аъттыг.

«Калбак дашка тайбас,
Кадыр черге ушпас»
Кайгамчык мөге боттуг.

Тыва кадай оглу-дур.

* * *

Хөөкүй кижиге төрүттүнгөш,
Хөглөй, хилей чурттап чорда,
Хөгжүмнелген үе эртер.

«Каңгай бажынга хар чааптар,
Казак эзерниц кадаа турлур» —
Канчантар-даа харык чок боор.

Хайыралыг назын эртер...

* * *

«Хоор чылгы хоя бээрге,
Кодур аскыр туруп калыр».
Хову, шынаа ээн калыр.

Чурумалдыг, куюмнанчыг
Чуртталганың эргилдези
Шуптувусту эргип келир —

Үе-назы дүрүмү-дүр...

* * *

«Шагаа дойлап турар арамда,
Чалыы назын кызырылды» —
Сагыш-сеткил саламнады.

Чолукшаан чонум аразындан
Соомда салгалым танып алдым —
Сорук-күжүм немежи берди.

Шаг чаагай, бот чаагай болду.

II КЕЗЭЭ. «ХААЛГАМ ЧОНГА АЖЫК...»

* * *

«Өгге киргенни
Өрү олурт» деп,
Өгбем чагып каан.

«Харам болбайн чор.
Хая көрбө» деп
Катап база чагаан.

Хаалгам чонга ажык.

* * *

«Ужукка ораашпа,
Ус куш дег, шевер бол!» —
Уруумну алгадым.

«Олутпай болба,
Орлан-шоваа бол!» деп,
Оглумну чагыдым.

Йөрээл доктаазын!

* * *

«Чаңгыс ыяш чайганды,
Чалаң ак хөл чалгыды» —
Чаагай чыт чытталды.

Авам ону хоюткаш,
Аяк долдур кутту.
Авыралдап сунду —

Амданнанып иштим.

* * *

«Чайын дуттаар хөлүм» сарты
Чаткан ааржы, чөкпек, саржаг
Савазында үүже болур.

Кыжын «хөлүм» кадып каарга,
Кылган ижим ачызында
Кымдан тодуг олурар мен —

Эъдим дүлүп, үүжем бузуп...

* * *

«Чоруп-чоруп кээримге,
Чода салып бээр авам»
Чоруй барган, «чана» берген.

Аъжым-чемим дээжилеп,
Ажы-төлүм кээрин манаар —
Авам ышкаш апарган мен.

Чода эъди дүлүп алгаш...

* * *

«Барып-барып кээримге,
Балдыр салып бээр авам»
Бажы-биле «чана» берген.

Ижер-чиирим белеткепкеш,
Иштим ынак төлүм манаар —
Ием ышкаш апарган мен.

Балдыр эъди дүлүп алгаш...

* * *

«Хоор чылгы хоя бээрге,
Кодур аскыр туруп калды» —
Ховугайның ховузунда.

Ажы-төлдөр өзе бергеш,
Аңгы-башка ужа берди —
Аалда чааскаан артып калдым.

Амыдырал аайы ыңдыг.

III КЕЗЭЭ. «ЧҮЛДҮ-ЧҮРЭЭМ ЫРЛАП ОЛУР...»

* * *

Доруга берген оолдарым
Дорзук хемдиир чеде берген.
Доруун эрлер апарып-тыр.

Чүглүг куш дег, кылайтыштар
Чүгүрүктөр сузун оштаан
Сүзүү бедик төддеримни.

Чүлдү-чүрээм ырлап олур...

* * *

Доругуп өскөн уругларым
Довук хемдиир чеде берген.
Дооразындан чаптап ор мен.

Чараш, омак ажы-төлдү
Чаяап аарын оштап орлар.
Чаптанчыын аар, төддеримниң.

Сагыш-хөңнүм тодуп олур.

* * *

«Дорзук хемдээш, хая тиинге
Доозазын чыскаап чору.
Доруун, ылгын аьттыг боор сен».

Улуг кижичагынын билеп,
Утпайн, сагып чоруур болгаш,
Ужар куш дег аьттарлыг мен.

Малым кежиин чүктеп чор мен...

* * *

Азыраан малың ылгын болза,
Адың үнүп, алдаржый бээр —
«Аьды чүгүрүк мактадыр» дээр.

Алдаг кылып, сузуң батса,
Адың үнүп, бужартай бээр —
«Ады чүгүрүк бактадыр» дээр.

Мерген чоннуң угаады-дыр.

* * *

«Көвей ыяштың чугаазын
Хөлбең-сарыг үндүрү» —
Хөөрем найыр оштады.

Хөрлээлеп эгелээрге,
Көвей кижичылыкты —
Хөнекте шай бусталды.

Хөөмей-сыгыт куттулду.

* * *

Кедээр эзим доюлдуруп,
Келир кышка белеткенип,
«Кээргеннер тоорук чууп» тур.

Кезек аалдың салым-чолун
Кедизинде шишпиц, номнап,
«Хелиң-башкы эреге чууп» ор.

«Серемчиде хорамча чок».

* * *

«Дөрбелчин боттуг,
Дөрт чүзүн малдыг» —
Төөгүден билдингир.

Дөрде ширтекте
«Дөрт берге» дүжүрүп,
Төлгелеп олур мен.

Эки дүжүп, өршээ!

IV КЕЗЭЭ. «БОДУМ КЫРЛАП ЭРТЕЙН ЫҢАЙ...»

* * *

«Барасканның баарын суйбап»,
Баштак ырың бадырыптың —
Баарым чымчап, хөңнүм кудаан...

«Кулугурнуң кулаан долгааш»,
Куюм хөөмей салыпкан сен —
Хунук хөңнүм эстип калган.

Кудум-чамым алзыптым бе?..

* * *

«Каткы бажы каткан эвес». —
Кара баарны кадыр, чидир
Касканнажып алыылыңар.

Ойзу сөглээн чечен сөстен
Олчаан бодуң танып кааштың,
Оюжаңнаан бодуң шоруң.

«Оюн бажы ондактыг» дээр.

* * *

«Ыры бажы каткан эвес».
Ындын сеткил уярааже,
Ырлап-шоорлап алылыңар.

Алыс хөңнүң ажытпайн,
Аян ырга каттышпайн
Аакталзыңза, бодуң шоруң.

«Сагышты ыры ажыдар».

* * *

Шокар-Оюм чоруун үндүр
Шошкудайн бе, челдирейн бе?
Соомдан чедер харыың бар бе?

Хөрээм ырын хостуг салып,
Хөөмейлэейн бе, сыгыртыйн бе?
Хөңнүң кожар харыың бар бе?

Хөөреп көрем, хөлчүң-кара.

* * *

Хоо дазырт берге өйде
Хоочун өңнүүм мени деткип,
Холун сунуп чедип келди.

Чоокта чаа өңнүктөшкен
Чоок бодап чораан эжим
Шоорун ойнап, шоодуп кагды.

«Эштиң эргизи кедилиг-дир».

* * *

«Шалыргайга чардырган,
Шагдан-дүптөн кайгашкан» —
Катчып чадаан хөөкүйлер.

Салым-чолга чагырткаш,
Сагыш-хөңнү каттышпайн,
Чарлы берген бис ышкаш...

«Сагыш бар бол, салым чок...»

* * *

«Борбак даштыг бо-ла черни
Бодум кырлап эртейн ыңай». —
Бора дайым салыптыңар.

«Бо-ла чоннуң чеме сөзүн
Бодум дыңнап артайн ыңай». —
Борбак-карам холбаваңар.

Бодум, бодум. Чүгле бодум.

V КЕЗЭЭ. «ХҮН ИЙИС...»

* * *

«Чашпылык кырынга
Чаныылыг чалараар» —
Чараш апаар сен.

Сугдан чылыткаш,
Чунуп кааптар сен —
Шуут-ла чаа овур.

Көрүнчүктөн көр даан...

* * *

«Тал бажы салбаңнады,
Таалай доруг чыраалады» —
Таагызы дүжүп калды.

«Он алышкы» демнежипкеш,
Олуй-солуй суйбаптарга,
Оорга куду бада берди.

«Ооругнуң пөжү-ле ийин»...

* * *

«Кулаа бар — дыңнапас»
Кулугур-даа бол,
Кулаам чылыдар.

«Бажы бар — бодапас»
Малбыгыр-даа бол,
Бажым чылыдар.

Идегелдиг хевим...

* * *

Эвээш эвес чылда кеткен
Эки тонум эргижирээш,
Эдээ тоглап, элбереди.

Садып алган чаа тонум
Чараш, чылыг, эптиг боорга,
Сагыжым дыш, чоргаар ор мен.

«Хептин чазы эки-дир оо!»

* * *

Хевир-сының ожаавастаан,
Кеткен хевиң ойбаан тыртпас.
Кээргенчил каап-тыр сен.

Чеңи-чогуң орбагындан
Чемелээн дег дүктер көстүр.
Черле элчок апарып-тыр.

«Чевен кижги самдар» дижир.

* * *

Чайны өттүр «кадыр саапкан»
Шагжаң ээгизи достайган
Чаш бызааның кээргенчиин.

Ээзи кижги бодал чокка
Эмин эрттир хоптактангаш,
Эвин-чөвүн сагынмаан-дыр.

«Челелиг бызаа арган» дижир.

* * *

Хүннүң-даңның бодап чоруур
Күзелдерим боттанмастаан.
Хүн дег ырак чырып чоруур.

Чежемейниң бүтпейн чорза,
Сергек күзел идегел бооп,
Сеткилимни иштеп чоруур:

«Хүн ийис. Хүн ийис...Ийис»

VI КЕЗЭЭ. «ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ БОЙДУСТА БАР...»

* * *

Шаг-үе аайы-биле
Чадыг-шивыын солуп кедер
Чаагай чаңчыл бойдушта бар.

Ооң улуг үлегерин
Олчаан көрүп өөрөнгөш,
Оюн оя чурттап чоруур —

Кижилер деп амытаннар...

* * *

«Муң каът чагылыг,
Мундаазын чалаалыг» —
Мурнумда саглайган.

Чемижи амданныг,
Чечээ-даа чараш
Черимниң үнүжү —

Арга-эзим сөңү.

* * *

«Чээрген даваны чиңге,
Чес аяа долу» —
Черимниң үнүжү.

Чөкпүр чемижин
Чөкпек кылып аар —
Сөңнээрге, чаагай.

Сүүзүннүг чемим.

* * *

«Ала-була чакпалыг,
Алдын урук сөдүргелиг» —
Аал коданын эргип кээр.

Чугаа-сооду соксавас,
Шуугаары кадайлар дег —
Чулчуруп-ла олулар.

Аалчы кээрин эндевес.

* * *

«Арга бажы кызаш диди,
Амыргазы каңгырт диди» —
Амытан-чон корга берди.

«Дүдүк-кара дүндүйүптү,
Дүндүйгештиң, ыглай берди» —
Дүвүренчиг кыннып келди.

Чаглак-хоргаал кайда ирги?

* * *

«Оюк-делик кагар
Оттуг-көстүг кымчы»
Оруумну досту.

«Ында-мында кагар
Ырма сынчыг кымчы»
Ыымны оттурду. —

Кайнаар кирейн? Уё!!

* * *

«Дылы чок — дыка улуду».
Дыдык өөмнү силгиди.
Дыңнап чыда хондум.

«Өкпези чок — өттүр ҮРАҮ».
Өпегер өөм силгиди.
Өө тынып ор мен.

Өршээ, таңдым, өршээ!

VII КЕЗЭЭ. «БӨРГҮҢ ИШТИНДЕ УГААНЫҢ КИЧЭЭ»

* * *

Дат чок мөңгүн сеткилимни
Таптаар мен деп семеве-даа.
Талаар, хоржок — тенектенме..

Хатче уаур дүкпүрзүңзе,
Кара чарааң бодуңга кээр.
Хараадаар сен — эки бодан.

Хандыр угаап, сайгартын моң.

* * *

Угааның улгаткан тудум,
Улуургаксай бергениңде,
Улдурукка дөмей-дир сен.

Улус-чонум чечениңде:
«Улдуруктуң азыы чидиг,
Улуургактың аксы байбаң».

«Багын сөглээрге, бачыды арыбыр».

* * *

Эртем-билийн бедик-даа бол,
Эмин эртгир менээргенгеш,
Эзээргекке дөмөйлөштин.

Эргим чонум чеченинде:
«Кадыг эътке чаш талаар,
Каржы чаңга чон талаар».

«Аныяандан адың камна».

* * *

Аар, улуг өргөк-биле
Алдын, мөңгүн садып алгаш,
Аптарада шыгжап кагдым.

Эртин даш эргижиреп,
Элээр эвес, чыдыр эвес —
Эдим, өнчүм болур-лайнаан.

Сеткилим-не бектевезе...

* * *

Мөөрейге шииткекчилээр
Бөгүн үүле менде келди.
Мөгүдексеп олуру мен.

«Талаң-өңнүүң таварышса,
Дадайым ай, канчаар бис?» деп,
Дагыр-эргээм дүвүрей-дир.

«Хүлээлгени хулге боравас».

* * *

Чаңгыс чурттуң халаптыг дайынындан
Чамбы-дипке хайлыг өрт халап өөскүүр.
Сая-сая чоннар сандарап түрээр.

Бурунгу Тываның чечен сөзүндө:
«Чаңгыс инектиң мыйызын кагарга,
Муң инектиң мыйызы аарыыр» дээн.

Бузуттуг чорукту бурунгаар сөглээн-дир.

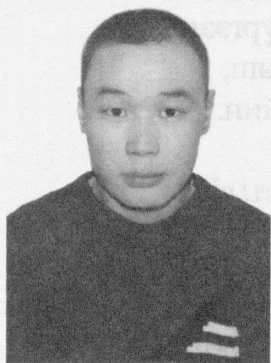
* * *

Алыс бодуң хүндүлээр болзуңза,
Аай-баш чок черге чулчуруп чорба:
«Аксың иштинде сөзүң өртеп ал».

Бөдей өөңнүң коданы хамаанчок,
Бөмбүрзектиң салымын камгала:
«Бөргүң иштинде угааның кичээ».

«Чеңиң иштинде холуң быжыгла».

2014 -2015 чч.

Эрес К О Л

ТОС ЧАДЫРГА ЧЫРГАП ХОНГАШ...

«Улуг-Хем» сеткүүл бодунуң «Чаа аттар» деп булуңунга эвээш эвес аныяк чогаалчыларны номчукчуга ажыдып, оларның салым-чаяяны өзүп-мандып, частып чечектели бээринге деткимчени бээрин кызып чоруур болгай. Бо удаада таныштырарывыс аныяк шүлүкчү Кол Эрес Николаевич 1990 чылда Тожу кожууннуң Адыр-Кежиг суурунга төрүттүнген. 2008 чылда Адыр-Кежиг ортумак школазын дооскаш, 2008-2009 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. 2014 Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун дооскан.

Чогаал ажылын 2012 чылда эгелээн аныяк шүлүкчүнүң одуругларын номчуурга, кижиниң думчуунга тооруксуг, катсыг чыт кээп, кулактарыңга тоол-домактыг, мерген сөстүг чугаа дыңналып турар «тос чадырга чыргап хонган» ышкаш, угаан-чүрекке бир-ле арыг сеткил оттуп кээрин эскериичел номчукчу эндевейн баар боор. Эрес Колдуң «ожук даштарын» бо дугаарывыска чырытпышаан, уран чогаал делегейинге ак орукту күзедивис!

Эдуард Мижит,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ОЖУК ДАШТАРЫ

* * *

Догландыр-ла тоорук, каттыг эзим бүргээн
Тожувустуң чурумалын камгалаар дээш,
Торгалар-ла токкуңайнып хүнзээр ийин.

* * *

Сураа алгаан оранны дег, мактап тургаш,
Суурувустуң намдар-тоолун биживээн бол,
Чурттаксанчыг кайгамчык-ла суму чүве.

* * *

Аравыска өөскүп орган одаавысты
Адааргааштың, тенек сойлук сугарыпкан.
А бис ону кыпсып албаан кончуувусту.

* * *

Адыр-дүүрге чүктөп алгаш, аргаа чорааш,
Аяң-шыкта оытгап чораан чаптанчыг чаш
Анайдыва боо аннып шыдавадым.

* * *

Чамдык өөрүм, чүгүрүктер мунупкан дег,
Чарыштыр-ла чаштар төрүп чурттай берген.
Чаңгыс мен-не чоржаң аъттыг чортуп чор мен.

* * *

«Байый бээрге, душтук кылып алыр бис» деп
Баштактаны бербөңер даан, чалыы кыстар!
Багай бодум бора-бүдүн чурттап чорууйн.

* * *

Чалгаараан дег арай боорда ээгип келгеш,
Чаагымдыва шала хөөн чок ошкаарыңга,
Чалыы чүрээм чүге чым-сырт кынмас чүвөл?

* * *

Ада-иең — аңчы, малчын, ивижилер.
Акы-дуңмаң — көдээ ишчи ажылчыннар.
А сен кымны дөзөп алдың, адыргак кыс?

* * *

«Танывазым өскелер-даа хамаан» дижир
Тараа былаашкан дагаалар дег улус-биле
Тайбың чурттап демнежири берге-ле-дир.

* * *

«Маадырларның» чанын орта бажын савап,
Бар шаа-биле чашпып орган эзирик эр
Бажыңында бардам чаңнап, хөлзөп-ле тур.

* * *

Кудалаанда — кудук-чайык арагалаар,
Кудараанда — хөңнүн чазып база чооглаар...
Кундагадан чарлыр хөөн чок улус бис бе?

* * *

Тоолун дооскаш: «Чурту кончуг, оглум» диген
Тозан харлыг өгбө сөзүн ол-ла дүне
Тос чадырга чыргап хонгаш, хандыр билдим.

* * *

«Орта ажыл кылып билбес олутпай» деп
Одуруглай сөстөр сырып орган эшти
Оккур, чидиг сөглөй бербө. Шүлүкчү-дүр!

* * *

Чайык-частыг чоткан-шуурган келирге-даа,
Чалбырааштыг көрүжүңге чагактанган
Чалыгы чүрээм чырык оду өшпес ийин.

* * *

«Эң-не чылыг, чымчак көрүш кымныыл аан?» деп,
Эжим-өөрүм, акы-дуңмам сураар болза,
«Эргимимниң ийин» дизем, чазыг болбас.

* * *

Сыннар кырын чайынналдыр хаяаланып
Чырып орар ийи хүн дег карактарың
Чыварлыг соок кежээ безин чылдыр чоржук.

* * *

«Чоруп чор!» деп ынаам уруг ойладырга,
Чоргаар базып чоруй барган хиремде-ле,
Чоп-ла кончуг ондап-остап орарым ол?

* * *

Эниктерин ошкап-чытгап эргелеткен
Элбер-самдар, хирлиг хептиг хөөкүйнү
Эрткен улус ческингензиг хыйыртап тур.

* * *

Ажыг соок кыш адакталып, чылый бээрге,
«Ам бир часты уткуп алдым, өөрүнчүүн» деп,
Акшый берген ирем аажок хөглөп олур.

* * *

Өлүр-чидер, өзүп-мандып салгал дамчыыр,
Өөрүп-хөглээр, ыглап-сыктаар үүлө-чолдуг
Өртемчейден өске оран бар бе ынчаш?

* * *

Курбустудан каткы-итки дыңнап каанзыг,
Кудумчуда кижилер-даа ыглашканзыг...
Кударааннар кудайже чоп чүткүүр чүвөл?

* * *

Өзү-баары, сеткил-чүрээ хөмүрерген,
Өртең кара шөлдер ышкаш сеткилдерже
Өөрүшкүнүң үрезинин чажыпсымза.

* * *

Шаңда чадыр ээлеп чораан өгбелерниң
Сагып чораан ыдык-чаагай чаңчылдарын
Салгалдары салбайн чоруур, өөрүнчүг-дүр.

* * *

Чивеш дивес чидиг, шириин карактарың
Чиге менче көрүп кээрге, соогун канчаар...
Чилиимге киир доңган ышкаш, дидиредим.

* * *

Ириир четкен, эрги-даа бол, игил үнү
Ирий берген ыяш ышкаш сеткилимни
Идер-чалыы шетчик шаанче хуулдурупту.

* * *

Дадарык бооң дээрже углай этсириңге,
«Дадайым» дээш, эне күжүр хоруй берди.
Дарызыг чыт база анчыг, дайынзыш дээр.

* * *

Кылыктанып, чалчыттынып, ажынып-ла,
Кыпсынчыды кышкырып-ла чорууруңдан
Кыдыыңда чон човап, түрей бербээн деп бе?

* * *

Ортун-карам эргеледип чыда хонгаш,
Оттуп келдим, чанымайда кижиде даа чок.
Ойнаар-кыс-ла сыртык кожа чыдар болду.

* * *

«Бурган менден хая көргөн, түредим» дээш,
Буугуп орган херээ бар бе, эргим өңнүк?
Буян кылып, буга суун-даа дагып чоруул!

* * *

Кускун-сааскан дуруяаны үдеп турда,
Кударавайн, кудук-чайык хөглөп ор даан.
Куштар чазын дедир чанып келир болгай.

* * *

«Иргек эъди үспес мен» дээш, хөрээн шашкаш,
Ижээй берген адыг аалдаар чамдык улус
Иревистиң сүрлүүн билбес иргилер бе?

* * *

Эзириктиг эликтерни боолап-боолап,
Эъдин чигеш, шартая-ла берип-тир сен.
Эзиминде элегер чаш аштап арткан.

* * *

Күскү хаттар хадып турда, бир-ле кежээ
«Күзелдерже кады чүткүүл» дишкен ийик бис.
Күдүйүпкен, часкы хатта чааскаан чор мен.

* * *

Хөртүк харда кожа баскан истеривис
Көзүлбестеп, хөөлбек кылдыр хуула берген.
Хөрээмде ис хөңнүм өйүп артып калган.

* * *

Өлүм-чидим, ыы-сыы долган өртемчейде
Өөрүп-хөглөп, сула чаңнап чорурумну
Өрү дээрде өндүр Бурган өршээр деп бе?

* * *

Часты, чайны, күстү, кышты уткуп-үдеп,
Чаңгыс сени манагзынып чорумда-ла,
Чалыы шаамның алдын өйү эртери ол бе?

* * *

Кыштар, частар, чайлар, күстер шуужарга-даа,
Кызыл хүннээн чалыы үем ажарга-даа,
Кырыыр назын, сенден сестир харыым бар бе?

* * *

Шактар, хүннер, айлар, чылдар эрте бээрге,
Шак бо хензиг шүлүүм номчааш, чаа салгал
«Шаандагы» деп шоодарындан сестир мен бе?

* * *

Өжээнзирек, дайынзырак өштүглерге,
«Өдү чарык» кылык-чарлыг кижилерге
Өршээр, кээргээр өндүр күштен сөңнем, Деңгер!

* * *

Чамбы-дипте бүгү-ле бар кижилерниң
Сагыжының, сеткилиниң оранын-на
Сайзырадып, чырыдыпкан болза дээр мен.

УЛУГ ОЖУК ДАЖЫ

АДА-ӨГБЕ

Айга, Хүнге, ораныңа чүдүп-тейлеп,
Амыдырал оруктарын уштап-баштап,
Ажы-төлгө үлегер бооп артып калыр.

АЖЫ-ТӨЛ

Ада-ие чаңчылдарын алгап, сагып,
Аалын-чуртун мөңгөжидип, ажы төрүп,
Аас-кежиктиг тайбың чолду күзөп чоруур.

САЛГАЛДАР

Сагылгалыг өгбелерниң угун дөзээр.
Чаартылгадан сайзыралче кокпа дилээр.
Чаагай өйже чуртувустуң оруун изээр.

Д О П Ч У З У

Март-оол ХОВАЛЫГ. Идегел. *Тоожу*

Бирги эге	3
Ийиги эге	7
Үшкү эге	11
Дөрткү эге	15
Бешки эге	19
Алдыгы эге	22

П О Э З И Я

Артур ХЕРТЕК. Орай күзүн кызыл хүнүм ажа бээрге..

(Муңгаргай одуруглар)

«Орай күзүн кызыл хүнүм ажа бээрге...»	27
«Соглуп калган булак сугнуң унун дургаар...»	28
«Ышкам, хайым өртемчейден чорбаанымда...»	29
«Күдүмчуда ыглаган хат сыылай-дыр...»	29
«Дунчу кирип, ижээй берген балык ышкаш...»	30
«Элезинниг изиг ховаа кагып чыттым...»	30
«Хову дургаар ыржым биле чемирик ай...»	31
«Эжиңерде кара шооча мени киирбейн...»	31
«Хондур-дүндүр дымыраткан чаъска өткен...»	32

Т У Р А С К А А Л

Алексей Б Е Г З И Н - О О Л. *Шүлүүктөр*

«Өлүм-биле чижип ойнаар шүлүкчү» (Э.Мижит).	33
«Ойнай-сылдай, часый аарак өгенир...»	34
«Сеткилимге шүлүк одаа салчып чораан...»	34
«Кара баарым көгү чораан шынчы эжим...»	35
«Ыглаптар дээш тырлы берген кудайымның...»	35
Дембээреп шүлүктери	36
Сергээшкин	39
«Чаңгыс аспаанда сезен бир баъкты сиңирген...»	40
«Дайын-чааның кадыг-дошкун шөлүңгө...»	41

«Хөй-ле чыдаа эгин кожа чордувус...»	41
«Шагда-дүпте...»	42
«Сагыжымга...»	42
Төнчү	43
«Улуг чанчын дөргүл-төрөл... «бопуузун» бе...»	43
«Хөлүн эртгир бодун боду хүндүлээр...»	44
«Ужа-тура маңнап турар тенек уйнуум...»	44
«Куяк-шойну шугланыпкан сеткилиңни соктадым...»	45
«Балдырларым сириңейнип, ырбаза-даа...»	45
«Арткан-калган чылдарымда дыжым харап...»	45
Шүлүкчүге чалбарыг	45
«Эзир-Кара «контрлап» турар шагда, бижээн болза...»	46
«Эн тайгаа туманныңда аскаштың...»	46
Хараалча эриинге чагыг	47
«Чыжыргана тени ышкаш, шывай шавар...»	48
«Сагыш-хөңнүң, бусту берген көрүнчүк дег...»	48
Шынаада чай	48
Чараш уруг чадаганга ойнап орда...	49

Д Р А М А Т У Р Г И Я

Эдуард МИЖИТ. Көк дээрниң айбычызы.

Ийи көжегелиг, чээрби көргүзүлгү драма. 51

П О Э З И Я

Мария КҮЖҮГЕТ. Сеткил сырыы. *Шүлүглел*

I кезээ. «Шаг чаагай, бот чаагай...» 92

II кезээ. «Хаалгам чонга ажык...» 94

III кезээ. «Чүлдү-чүрээм ырлап олур...» 97

IV кезээ. «Бодум кырлап эртеин ыңай...» 99

V кезээ. «Хүн ийис...» 101

VI кезээ. «Чаагай чаңчыл бойдуста бар...» 104

VII кезээ. «Бөргүң иштинде угааның кичээ» 106

Ч А А А Т Т А Р

Эрес КОЛ. Шүлүктөр

«Тос чадырга чыргап хонгаш...» (Э. Мижит). 109

Ожук даштары. 110

Улуг ожук дажы 117

Литературно-художественное издание
“УЛУГ-ХЕМ”
На тувинском языке

Редактор выпуска: **Э.Б. Мижит**
Верстка: **А.Э. Мижит**
Корректор: **А.А. Кужугет**

Журнал отпечатан в типографии ООО «Кооператив «Журналист»,
Республика Хакасия, г. Абакан, ул. Советская, 71
Сдано в набор 29.04.2016 г. Подписано в печать 21.05.2016 г.
Свободная цена

ГАУ «Редакция журнала «Улуг-Хем»,
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57
Формат 70/100¹/₁₆. Физ. печ. л. 10,5. Тираж 500 экз.

